

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

31e jaargang nr. 5 juni

1990

met o.a. een gesprek
over de geschiedenis van
de DDR, Edelweisspiraten en
een consumentenrapport van
de CSE-katernen voor Mavo C/D

Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. Z. Matthee, *voorzitter*, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071 - 21 58 73.
 Mw. T. Perdeck-Schimmel, *vice-voorzitter*, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033 - 61 50 97.
 Mw. J. van der Leeuw-Roord, *1e secretaris*, Louise Henriettestraat 16, 2595 TH Den Haag. Tel. 070 - 38 24 872.
 Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, *2e secretaris*, Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807 - 12 298.
 H. van Duijsen, *penningmeester*, Lokeren 105, 5235 DC Den Bosch. Tel. 073 - 41 78 22.
 L.J.G. van Schie, Dennenbosweg 17, 7556 CB Hengelo. Tel. 074 - 50 05 40.
 F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.
 R. Donk, Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038 - 65 25 23.

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1990 bedragen de contributies:

1. Docenten havo, vwo, pabo en tertiair onderwijs f100,-
2. Docenten mavo en lbo f80,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) en studenten f75,-
4. Partnerlidmaatschap f125,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een korting. Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 december een verzoek indienen bij de penningmeester met vermelding van het aantal lesuren, de school en de categorie waartoe u behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Nijenheim 2109, 3704 AJ Zeist. Tel. 03404 - 62 886.
 J.A. de Ruiter, *secretaris*, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490 - 60 987.
 Mw. J. van der Leeuw-Roord, Den Haag.
 B. Engbers, Utrecht.
 D. Verkuil, Utrecht.
 H.J.C. Termeer, Nijmegen.
 W. Rongen, Utrecht.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-leden kunnen zich abonneren, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als docent geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Voor 1990 kost een abonnement:
 In Nederland en België f85,- (incl. porto)
 In het buitenland (incl. porto) f105,-
 In het buitenland met luchtpost f130,-
 Losse nummers kosten f8,50.

Informatie over andere uitgaven van de VGN en het leerlingenmateriaal in de serie Kleio-Didactica vindt u in de Kleio-krant achter in het blad. U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op Postbank-nummer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. Prijzen:

1 pagina f410,-
 1/2 pagina f325,-
 1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Concepts DTP Utrecht
 Druk: Elinkwijk Utrecht

ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 **Gesprek in de DDR**
B. Engbers
- 8 **De Edelweisspiraten. Jeugdprotest in het Derde Rijk**
S. Kwast
- 12 **Drenthe '20-'40**
R. Slotboom
- 16 **Stiefzusje en grote broer. De eind-examenkaternen voor Lbo/Mavo**
Commissie Mavo/Lbo
- 25 **Boek van de maand**
G. Pieters
- 28 **In 't kort en recensies**
- 36 **Kleiokrant**

kleio

nummer 5/90
 pagina's 2 en 3

In dit nummer is het register op de 30e jaargang van Kleio ingeniet.

Op de omslag: een van de pagina's van een Liber Amicorum. Een tentoonstelling gewijd aan Alba Amicorum en poëziealbums van de zestiende tot de twintigste eeuw is te bezoeken in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, Museum van het boek, in Den Haag tot 11 augustus. Zie voor meer informatie hierover de Kleiokrant.

Gesprek in de DDR

Lente 1990

In de herfst van 1989 kon een VGN-reis onder auspiciën van de Ost-Akademie in Lüneburg naar de DDR geen doorgang vinden; reden - de grote politieke onrust in de DDR, waarbij de Honecker-klik geen pottekijkers kon gebruiken. Wie heeft toen kunnen bevroeden onder welke omstandigheden nog geen half jaar later de reis wel doorgang had?

Bij het overschrijden van de Duits-Duitse grens ontstond bij de deelnemers - de meesten ervaren DDR-reizigers - een vreemd soort nostalgie naar de tijd van bewaakte wachttorens en vervaarlijke richting Westen blaffende duitse herders. Nu heette een vriendelijke grensbeambte ons hartelijk welkom. Aan het einde van de reis zou de BRD-begeleider ons vertwijfeld vragen of het voor Nederlandse scholieren nog interessant is om een bezoek te brengen aan een stukje Duitsland dat vroeger DDR heette. Immers, alles wat ooit een DDR-reis zo boeiend maakte, de muur, het ijzeren gordijn, het zwart wisselen en de Stasis, het zal er niet meer zijn.

Het werd een zeer boeiende reis. We werden geconfronteerd met een samenleving op drift. In de herfst van 1989 bepaalden oppositionele groeperingen als Neues Forum het beeld op straat en in de kerken. Het motto was toen: op naar een nieuw socialisme. In de krokusvakantie domineerden de grote politieke partijen het straatbeeld onder het motto: één Duitsland.

Iedereen kent intussen de uitslag van de Volkskammerverkiezingen. Geheel tegen de verwachtingen in werd de CDU de grote overwinnaar. En nu roept het volk: een westmark tegen een ostmark!

Het zou een naïve veronderstelling zijn om te denken dat met de verkiezingen het proces van verandering in de DDR tot staan is gekomen. In alle gesprekken die wij met DDR-burgers voerden, werd ons heel duidelijk dat de mensen angst hebben, heel veel angst. Dit geldt voor alle lagen van de bevolking. Waar het

veranderingsproces uiteindelijk uitkomt is niet moeilijk voorspelbaar, natuurlijk zal er een verenigd Duitsland ontstaan. Maar welke positie ieder individueel in die nieuwe staat zal innemen is veel DDR-burgers nog onduidelijk.

De deelnemers aan de reis merkten dat hun houding ten opzichte van de DDR anders was dan voorheen. De socialistische volksrepubliek was gewoon een stukje Duitsland geworden, terwijl het tot voor kort een eigen plaats had. In onze afrekening met het oorlogsverleden bij voorbeeld hebben we ons altijd met de BRD bezig gehouden. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is te vinden in de voetballerij, een wedstrijd tegen de DDR heeft nooit die lading gehad die een match tegen de BRD had. Met de politieke veranderingen is de DDR weer gewoon 'Duitsland' geworden en hebben wij Nederlanders ook weer onze traditionele bedenkingen tegen 'die Duitsers'. Westelden ons zodoende de vraag: hoe zit het met het rechtsextremisme in de DDR?

Zeker de laatste tijd wordt er nogal eens gewag van gemaakt.

Toevallig kwamen we in contact met professor Weisbecker van de universiteit van Jena, die gespecialiseerd is in de geschiedenis van rechtsextreme groeperingen in Duitsland; een uitstekende man om een aantal vragen voor te leggen die te maken hebben met onze zorgen over de toekomst van Duitsland. Al pratend over rechtsextremisme schetste hij ook een aardig beeld van een paar andere zaken. Hij gaf een college geschiedenis van de geschiedschrijving in de DDR.

Uit zijn verhaal blijkt hoe moeilijk het is voor deze mensen om, ondanks verwoede pogingen, los te komen van het Stalinisme, waarvan ze jarenlang de trouwe verdedigers zijn geweest. Zelfs nu nog neemt Weisbecker de SED in bescherming in de kwestie van de opheffing van de SPD.

Bart Engbers

Prof. Weisbecker in gesprek met VGN-leden

Je hoort de laatste tijd nogal eens spreken over rechts-extremisme in de DDR. Zijn er connecties tussen dit extremisme in de BRD en de DDR?

Ik ben opgegroeid in een omgeving waarin de bestrijding van het fascisme het belangrijkste doel van de opvoeding was. Het valt mij als burger van de DDR heel moeilijk toe te geven dat we hier in dit land te maken hebben met rechts-extremisme. Toch moet ik vooraf wel wijzen op het noodzakelijke onderscheid tussen fascisme en rechts-extremisme.

In het begin van de jaren tachtig stagneerde de economie van de DDR. Het zou te ver voeren op de oorzaken daarvan in te gaan maar de onvrede die door de stagnatie ontstond, werd systematisch door de SED genegeerd. Het ongenoegen uitte zich door vorming van allerlei informele groepen. De aanhang van deze groepen wilde niets te maken hebben met politieke partijen en instanties maar ook vanuit de politiek was de belangstelling voor deze groepen totaal afwezig. Eén van de bindmiddelen van dit verzet was de muziek. Punks, skinheads en grufties verschenen op het toneel.

Wat zijn Grufties?

Mensen die zich 's avonds verzamelen op kerkhoven en op graven kaarsen aansteken. Zij zijn vaak in zwarte gewaden gekleed die beschilderd zijn met geraamtes.

De partij en het rechts-extremisme

Ik zal mijn betoog verder afmaken. De officiële lijn van de partij was: deze groeperingen bestaan niet. Door ze botweg te negeren, zou het probleem zich vanzelf oplossen. Immers de leden van de partij hadden de stellige overtuiging dat een socialistische republiek als de DDR zoiets onmogelijk kon voortbrengen. Halverwege de jaren tachtig werd door een universiteit een verzoek ingediend bij de regering om een onderzoek te mogen verrichten naar oorsprong, aard en omvang van deze groeperingen. De minister, mevrouw Honecker, weigerde categorisch op dit verzoek in te gaan.

In oktober 1987 kwam het tot een groot treffen tussen skinheads en punkers in de Sionskerk te Oost-Berlijn. Dit liep volledig uit de hand. Het voorval kon niet meer verborgen gehouden worden. Rond deze tijd kwam ook een andere groep steeds meer in de publiciteit. Dat waren de rowdies. Deze groepering trad vooral op rond voetbalhappenings en vertoonde een zeer agressief gedrag. Bovendien schuwde ze zeer vijan-

delijke gedrag ten opzichte van buitenlanders niet.

In hoeverre zijn mensen uit de BRD daarbij betrokken geweest?

Het staat wel vast op dit moment dat bij het treffen in de Sionskerk op zijn minst BRD-ers betrokken zijn geweest. Maar eigenlijk interesseert mij de vraag of dit het geval is geweest niet. Deze vraag borduurt namelijk voort op de oude DDR-gedachte dat alles wat uit de BRD komt fout is en alles wat uit de DDR komt goed.

We moeten ons nu op de vraag richten: waarom hebben onze jongeren belangstelling voor deze ideeën? Waarom verwerpen ze de anti-fascistische opvoeding die ze als kinderen met de paplepel ingegoten hebben gekregen?

En hoe reageren de anti-fascisten?

Uit de geschiedenis hebben we wel iets geleerd. Het roepen van 'Nazi's eruit!!!!' heeft geen zin.

Het anti-fascisme uit de jaren dertig heeft eigenlijk een heel slechte naam. Het eerste boek uit de communistische hoek tegen het fascisme dateert uit 1935. Rijkelijk laat zou men kunnen zeggen. Ik bedoel *Der Herr eigener Geist* van Hans Günther. Het boek is pas in 1983 gepubliceerd.

Het is aardig in het kort over de martelgang van dit boek te vertellen. Günther heeft het geschreven in Moskou. Hij was als lid van de KPD uitgeweken naar Rusland. Hij werd daar echter al heel snel het slachtoffer van de Stalindictatuur. Het boek is pas opnieuw onder de aandacht gekomen in het begin van jaren zeventig onder invloed van Werner Röhr. Deze Röhr was uit de partij gezet en werd revisionist. Door zijn toedoen is het eindelijk in 1983 in de DDR gepubliceerd. De geschiedenis van dit boek laat eigenlijk ook een beetje de geschiedenis van de DDR zien.

Geschiedschrijving na WO II

Kunt u in het kort de geschiedenis van de geschiedschrijving in de DDR schetsen?

Aan het einde van de oorlog in 1945 waren er eigenlijk geen marxistische historici. Het waren vooral de partijmensen die stukken geschiedenis schreven. In het kort: zij beschreven de *'Irrweg der Nation'* en de eerste aanzetten tot de mooie nieuwe republiek. Na 1955 is er een klein groepje historisch-materialistische historici gevormd. Deze historici concentreerden zich vooral op de geschiedenis van de arbeidersbeweging, de

kleio

nummer 5/90
pagina's 4 en 5

geschiedenis van de KPD en de geschiedenis van de SED. Al met al: er waren weinig historici en zij concentreerden zich vooral op een zeer bepaald deel van de geschiedenis. Het werk van deze mensen werd uiteindelijk uitgegeven in een 8-bandige serie: de Duitse arbeidersgeschiedenis.

Aan de hand van de situatie op mijn eigen universiteit kan ik heel aardig illustreren hoe het verder ging. In het begin van de jaren zestig startte een groots opgezet plan met als thema: de geschiedenis van de burgerlijke partijen. Dit thema gaf de wetenschappers bij ons de gelegenheid te breken met de stereotype geschiedschrijving in onze republiek. Tot diep in de jaren zeventig hebben we ons met dit thema beziggehouden. Ook

met de NSDAP.

Vanaf 1980 zijn de geschiedschrijvers van de DDR bezig met de geschiedenis van alle Duitsers. De publicatie die hieruit voortkwam heet dan ook: *Geschichte der Deutschen*. Aanvankelijk was het de bedoeling om een 12-delige serie uit te brengen. Dit blijft nu beperkt tot 9.

De delen 1 tot en met 5 gaan over de periode tot 1900; deel 6 betreft de tijd tot 1918; deel 7 omvat de Weimar Republiek; deel 8 gaat over de tijd van 1933 tot 1945; en deel 9 omvat de periode 1945 tot 1950. Dit laatste deel is al verschenen terwijl deel 8 nog uit moet komen. Dit is niet zo vreemd omdat in verband met de viering van 40 jaar DDR er achter de verschijning van deel 9 meer druk zat.

De politieke verhoudingen na 1945

Hoe is de SED tot stand gekomen?

Hoe was de situatie in 1945 hier in Duitsland? We hadden verloren. Voor zover mensen überhaupt aan politiek dachten, was men van mening dat er één partij moest komen en wel een linkse partij. Natuurlijk dacht niet iedereen zo. Maar globaal was dat een heel wijd verbreide opvatting. Algemeen was men de mening toegedaan: de fascistten hebben de kans gekregen omdat de linkse oppositie verdeeld was en dat mag niet meer gebeuren.

In juni 1945 bleek dat het streven naar eenheid niet gerealiseerd werd, want toch ontstonden weer de oude partijen zoals de KPD en de SPD. De SPD had 30.000 leden meer dan de KPD maar op globaal 600.000 is dat niet zoveel. Wat wel vermeld moet worden is dat de KPD voor de oorlog slechts 30.000 leden had en de SPD rond de 600.000. De KPD was dus sterk gegroeid.

In 1946 werden de twee partijen samengevoegd. En natuurlijk heeft de Russische bezettingsmacht invloed daarop uitgeoefend maar niet zo heel veel. Het is zeker toen niet doorslaggevend geweest,

Uit eigen navorsing kan ik met een aardig verhaal laten zien hoe deze samenleving in elkaar stak. Hier in de buurt was er een bedrijf met vier directeuren. Onderling spraken ze met elkaar af wie van welke partij lid zou worden. Eén werd lid van de KPD etc.. Het bedrijf wilde op deze wijze in ieder geval verzekerd zijn van enige inbreng, hoe de politieke leiding er ook uit zou komen te zien.

De totstandkoming van de SED hield in 1946 bepaald nog niet in dat de twee partijen volledig verdwenen. Er werden allerlei regelingen getroffen waardoor de inbreng van beide partijen verzekerd bleef. De SED werd bijvoorbeeld voorgezeten door twee voorzitters: één van de SPD en één van de KPD. Veel belangrijker voor de ondergang van de SPD waren de gebeurtenissen van 1948. In dat jaar werden onder zeer sterke druk van de Russische autoriteiten de maatregelen ter handhaving van de inbreng van beide partijen afgeschaft.

De nieuwe lijn werd: weg van de sociaal-democratie en op weg naar het socialisme. Door de Russen werden ongeveer 6000 mensen uit het partij kader verwijderd en dat waren natuurlijk allemaal SPD-ers.

Uiteraard kan dit afschuwelijke gebeuren niet los gezien worden van de context waarin het een en ander gebeurde. De Koude Oorlog was intussen op volle sterkte gaan

Verkiezingsaffiches in Dresden, augustus 1946

Berlijn, 1 mei 1946: demonstratie van de eind april opgerichte SED. Tweede van rechts is Walter Ulbricht.

draaien en anderzijds was ook de afschuwelijke laatste stuipreuk van het Stalinisme zich aan het voltrekken.

Op het ogenblik voer ik met een paar collega's uit de BRD een debat over de rol van de SPD in de BRD. Ik denk dat de politieke leiders van de SPD in de BRD zich destijds nogal zwak hebben opgesteld. Schumacher wilde niets met de SED te maken hebben. Het is maar de vraag of hij daar zo goed aan gedaan heeft.

Denazificatie en bestrijding van het fascisme

Hoe is de denazificatie in de Russische bezettingszone verlopen?

De denazificatie moet benaderd worden vanuit de invalshoek van het anti-fascisme.

Anti-fascisme, wat is dat? Negatief geformuleerd is dat niet zo moeilijk te zeggen. Anti-fascisten zijn tegen het fascisme. Maar waar zijn ze voor? Met die vraag wordt de gesuggereerde eenheid op de tocht gezet. Het gezelschap van anti-fascisten was

namelijk zeer heterogeen.

Er waren twee hoofdstromen. De eerste was van mening dat het fascisme met wortel en tak uigeroeid moest worden. Dat was het standpunt van de DDR. Anderen vonden dat kapitaal en privaat-eigendom weer ingevoerd moesten worden en dat de burgerlijke vrijheden moesten worden hersteld. Dat was globaal het standpunt van de BRD.

In dit laatste geval was men op het individu gericht en het effect was dat de kleine man moest hangen en dat men de groten heeft laten lopen.

In de DDR is het anders in zijn werk gegaan. In juni 1946 is er een referendum gehouden over de vraag of grond en eigendom van de nazi's en de oorlogsmisdadigers onteigend moesten worden. 77% Van de inwoners was het daarmee eens. In het Westen bestaan er over dit referendum veel misverstanden. Je leest vaak dat toen reeds het privaateigendom in de Russische bezettingszone is afgeschaft. Dat is beslist niet waar. De privaat-sector is pas later afgeschaft.

Wat is er in de DDR met de kleine nazi's en met oorlogsmisdadigers gebeurd?
68.000 Mensen zijn veroordeeld wegens

misdaden bedreven in de nazi-tijd. Alle mensen die toen belangrijke posities bekleedden zijn uit hun ambten verwijderd. Dit gold voor rechters, leraren etc... Hierdoor ontstonden natuurlijk tekorten in bepaalde beroepen. Daarvoor zijn toen partijmensen in een ijltempo opgeleid. Zij gingen onmiddellijk aan het werk. Deze mensen worden Neu-Lehrer etc. genoemd. Ja, en dan alle meelopers. In de zomer van 1946 verscheen een artikel van de leiding van de SED over 'N(ominale) P(artei) G(enossen). De inhoud van het artikel komt hierop neer: alle mensen die mee wilden werken aan de opbouw van het socialisme, werden voor 'schoon' verklaard en konden weer aan de slag. Iedereen mocht weer gewoon alle functies vervullen.

Rond de verkiezingen van herfst 1948 ontstonden er nieuwe partijen zoals de NDPD en de DBD. Er kwamen wrijvingspunten met betrekking tot het anti-fascisme. Steeds sterker eiste de SED nu het alleenrecht van verzet tegen het fascisme op. In 1952 werd op het SED-congres besloten de DDR uit te bouwen tot een socialistische staat. Zeer bepalend voor dit congres was de weigering van de westelijke geallieerden om vrije verkiezingen te organiseren op voorstel van Stalin. Natuurlijk lag het voor de hand dat Stalin bijbedoelingen heeft gehad. Het was een tactische zet van hem.

Maar de westelijke geallieerden hadden op zijn minst het aanbod van de Russen kunnen uitproberen. Na het congres van 1952 was er geen weg terug meer mogelijk. In januari 1953 werd iedere andere vorm van verzet tegen fascisme opgeheven, verboden en in de partij opgenomen. Vanaf dat moment is het anti-fascisme tot de SED ingeperkt en is anti-fascisme voortaan gelijk aan communisme. Dit is een hele slechte zaak geweest.

In 1971 toen Honecker aan de macht kwam werd er voor het eerst weer in het openbaar aandacht besteed aan het verzet tegen fascisme. Ik denk niet dat hij dit uit tactische overwegingen gedaan heeft. De DDR is zorgeloos omgesprongen met het verzet. We hebben het op een sokkel gezet; we hebben het onaantastbaar verklaard. Verzetmensen waren heiligen maar we zijn een interne discussie uit de weg gegaan. Typerend is dat in 1989 de conferentie van geschiedschrijvers in de DDR gewijd was juist aan het thema anti-fascisme.

Tenslotte

In heel uw verhaal staat bestrijding van het fascisme centraal. Weet u wel zeker of u de echte vijand bestrijdt? Fascisme kan allerlei gestalten hebben.

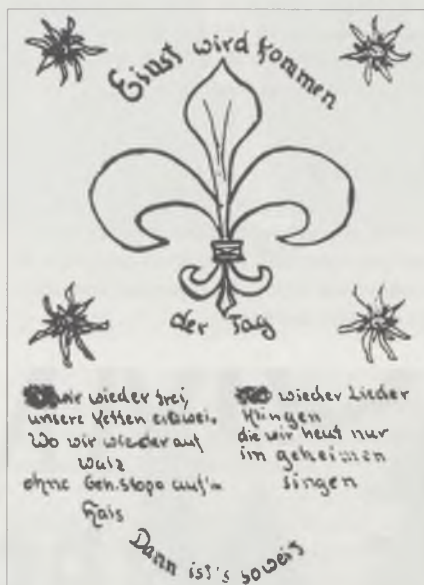
We zijn opgegroeid met de gedachte dat alles wat niet socialistische was, fascistisch was. Nee, alles wat fout was volgens de socialistische staat, was fascistisch. We hebben ons in het verleden op die manier wel heel gemakkelijk van de problemen in de samenleving afgemaakt. Je kunt het zelfs een laffe truc noemen. We moeten nu constateren dat hoe edel systemen, van hun doelstellingen uit bekeken, ook zijn, nooit van daaruit een verdediging geput mag worden voor het vertrappen van fundamentele mensenrechten. In die zin hebben het Stalinisme en het fascisme veel met elkaar gemeen. Beide systemen vertrappen fundamentele rechten en beide zijn totalitair. Natuurlijk wilden we in de DDR een socialistische staat waarin alle burgers gelukkiger zouden worden. Maar dat mag niet als verdediging van het onderdrukkende systeem gelden.

De Edelweisspiraten. Jeugdprotest in het Derde Rijk.

Sandra Kwast

Over het leven van Duitse jongeren tijdens het Derde Rijk is niet veel bekend. Voor zover er een beeld bestaat is het vooral dat van massaal marcherende jongens in de Hitlerjugend. En over oppositie tegen het nationaal-socialisme vanuit de jeugd is, afgezien van de studenten-verzetsgroep 'Die Weisse Rose', tot voor kort heel weinig verschenen. In dit artikel geeft Sandra Kwast, studente geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, een overzicht van de recente geschiedschrijving op dit terrein.

Fasen in het verzetsonderzoek

Het wetenschappelijk onderzoek in de Bondsrepubliek naar Duitse oppositie tegen het nazi-regime beperkte zich aanvankelijk vrijwel geheel tot het verzet van de conservatieve elite. De aanslag op Hitler van 20 juli 1944 is het bekende hoogtepunt. Voor het gedrag van de verdere bevolking was weinig aandacht, de oppositie in het Derde Rijk gold eenduidig als 'verzet zonder volk'. In de jaren zestig verschoof het zwaartepunt van het onderzoek naar het door communisten en socialisteng georganiseerde verzet. In deze periode werd zelfs de legitimiteit van het verzet van de conservatieve elite ter discussie gesteld; de samenzweerders streefden immers niet naar herstel van de parlementaire democratie.

In de jaren zeventig zette een nieuwe fase in; het ongeorganiseerde, vaak spontaan optredende verzet van de 'gewone burger' werd het belangrijkste onderzoeksobject. Dit leidde tot een discussie over de vraag wat onder 'verzet' verstaan moet worden. Ieder gedrag dat niet direct 'Begeisterung' ten aanzien van het regime uitdroeg 'verzet' noemen, was volgens sommigen een gevaarlijke ontwikkeling: de overweldigende aanwezigheid van het regime zou zo immers in de schaduw gesteld worden. In plaats van het beeld van een 'verzet zonder volk' zou aldus het beeld van een Duitsland zonder nationaal-socialisten kunnen ontstaan.¹

Een aanleiding tot nieuw onderzoek

Een uiting van ongeorganiseerd 'verzet' vanuit de Duitse bevolking is de beweging van de Edelweisspiraten. Dit waren overal in het Derde Rijk optredende groepen jongeren die zich buiten de Hitlerjugend om organiseerden en daarom door de nationaal-socialisten hevig vervolgd werden. Hoewel er duizenden Edelweisspiraten geweest zijn is het onderzoek naar de beweging pas eind jaren zeventig op gang gekomen, na particuliere initiatieven in Keulen. Het doel hiervan was de rehabilitatie van plaatselijke Edelweisspiraten. Op 10 november 1944 werden in de Keulse arbeiderswijk Ehrenfeld dertien jonge mannen zonder gerechtelijk vonnis door de Gestapo geëxecuteerd. Onder hen waren vijf jongens van 16 en 17 jaar oud, drie anderen waren 22, 23 en 24 jaar. Een aantal van hen rekende zich tot de Edelweisspiraten. Als reden voor de executie werd opgegeven dat zij deel uit zouden maken van een criminele bende.

Wat tot een grote controverse heeft geleid is dat de naoorlogse autoriteiten deze interpretatie hebben overgenomen. Pogingen van de nabestaanden om in het kader van het Bundesentschädigungsgesetz 'schadeloosstelling' te krijgen mislukten. Schadeloosstelling wordt slechts verstrekt aan (de nabestaanden van) iedereen die op racistische, politieke of wereldbeschouwelijke gronden vervolgd werd. De Keulse Edel-

kleio

nummer 5/90
pagina's 8 en 9

Heil mein Lieb der Morgen graut
 Tambor schlägt die Wanne,
 seine Trommel dröhnet laut
 für die Sturmkolonne.
 Weck die Schläfer weit und breit
 in den stillen Gassen.
 Nun leb wohl du schöne Maid
 denn ich muß dich verlassen,
 denn wir tragen das Edelweiß
 und wir tragen es stets getreu
 bis in den Tod.

Hakenkreuz vernichten wir auf weißem Feld*
 das Edelweiß steigt mit der Sonne hoch
 empor zum Himmelszelt für die Sturmkolonne.
 Mädels mit dem Edelweiß vom Rhein
 trägt das Zeichen treu und stolz
 Bis wir kehren wieder heim
 wir Männer vom Edelweiß.

Brauset einst der Sturm herbei,
 wird von unseren Hieben
 deutsches Land auf ewig frei
 von den fremden Dieben.
 Deutsches Mädel blond und braun,
 deine goldene Locken

darf kein Nazi mehr erschauen.
 Klingen Friedensglocken,
 tragen wir mit Stolz das Edelweiß.

Eine Ros mein holdes Lieb
 sollst Du für mir brechen
 Wenn ich vor dem Feinde lieg'
 und ich kann nicht sprechen.
 Denk an mich in Todesgraun,
 wenn die Kugeln fliegen
 sterb ich auch den Heldentod
 Edelweiß wird siegen.

Lied van de Krefelder Doodskop-Edelweisspiraten

weisspiraten kwamen hier niet voor in aanmerking, afgezien van één jongen, die joods was.²

Sinds de zaak van de Edelweisspiraten in de publiciteit is gekomen zijn er verschillende studies naar het optreden en de betekenis van de beweging verricht.³ Wie waren de Edelweisspiraten? Waar en wanneer verschenen zij, en wat deden zij? Waren het criminelen, waren het verzetsgroepen? Hoe werd door de machthebbers op hun verschijning gereageerd? Wat bracht de leden ertoe zich de woede van de machthebbers op de hals te halen?

De jeugdbeweging in de Weimarrepubliek

Tijdens de Weimarepubliek bestond in Duitsland een groot en versnipperd geheel van jongerenorganisaties. Behalve sportverenigingen, confessionele- en arbeiders-

organisaties was er de zogenaamde Bündische Jugend (BJ). De BJ was de versplinterde voortzetting van de rond de eeuwwisseling opgerichte Wandervogel. De BJ was aan kerk noch partij gebonden. De aangesloten jongeren organiseerden zich onafhankelijk van volwassenen. De groepen keerden zich af van de moderne samenleving; onder het motto 'terug naar de natuur' maakten ze trektochten door het land, sliepen ze in tentenkampen en zongen ze liederen bij het kampvuur. Ze droegen uniforme kleding en vonden de groep belangrijker dan het individu.

Deze relatief kleine beweging had grote invloed op de andere jongerenorganisaties, die veel van de uiterlijke verschijningsvormen overnamen.⁴

Een aparte jeugdcultuur was in Weimar-Duitsland een wijd verbreid en algemeen aanvaard gegeven. Sinds 1926 had ook de NSDAP een eigen jongerenorganisatie, de Hitlerjugend (HJ). Maar hoewel de NSDAP veel jonge kiezers naar zich toe wist te trekken was de aanhang van de HJ vóór 1933 gering. De organisatie had vooral de functie van jeugdafdeling van de SA, specifieke jongerenactiviteiten kwamen nauwelijks aan bod.⁵

Gelijkschakeling in het Derde Rijk

Onmiddellijk na de machtsovername van Hitler in 1933 werd begonnen met de gelijkschakeling van de jeugd. Tussen 1933 en 1935 werden geleidelijk alle jongerenorganisaties verboden of in de HJ geïntegreerd. De katholieke organisaties konden door een verdrag met Rome nog tot 1938 voortbestaan, maar de leden werden zwaar gediscrimineerd. Eind 1936 werd het lidmaatschap

van de HJ wettelijk verplicht gesteld. Een allesomvattende nationaal-socialistische scholing van de jeugd diende de macht van de NSDAP op lange termijn veilig te stellen.⁶

Verzet hiertegen kwam aanvankelijk alleen van de kant van de communistische jeugd. Maar al in 1935 was het verzet van die kant volledig gebroken. Volgens eigen opgave had de HJ in 1939 98% van de jeugd in zich verenigd.

Dit succes was niet alleen te danken aan het uitschakelen van concurrentie en het verplichte lidmaatschap. Veel jongerenorganisaties waren vrijwillig overgegaan in de HJ. Door het overnemen van tradities van de Bündische Jugend, zoals het 'jeugd door jeugd geleid'-principe, werd het HJ-lidmaatschap aantrekkelijk gemaakt. Bovendien verschilde het ideeëngoed van de HJ op het eerste gezicht niet wezenlijk van dat van de meeste traditionele jeugdorganisaties. Nationalisme, anti-liberalisme en anti-communisme waren bij de jeugd wijd verbreide sentimenten. Het idee dat van de hopeloos versnipperde jeugdbeweging uit de Weimarrepubliek één Volksjugend gemaakt zou kunnen worden was aanlokkelijk.⁷

De HJ begon zich echter steeds meer te ontwikkelen tot een verplicht instituut van paramilitaire drill. Voor autonomie van de jeugd was geen ruimte; de activiteiten van de HJ-groepen werden onder leiding van Reichsjugendführer Baldur von Schirach uitputtend voorgeschreven. In plaats van een Volksjugend leek een Staatsjugend te ontstaan, vooral nadat in maart 1939 bij verordening het verplichte lidmaatschap werd gekoppeld aan dienstplicht voor de jeugd.⁸

De jeugd was in haar traditionele organisaties gewend geweest aan een zekere autonomie. De monopolie-aanspraak van de HJ

Jahr	Bevölkerung: Gesamtzahl der 10-18- jährigen	Zahl der HJ-Mit- glieder	davon Mädchen (JM, BDM)
Ende 1932		107956	24000
Ende 1933	7529000	2300000	593000
Ende 1934	7682000	3577000	1334000
Ende 1935	8172000	3900000	1616000
Ende 1936	8656000	5400000	2485000
Ende 1937	9060000	5800000	2759000
Anfang 1938	9109000	7000000	3304000
Anfang 1939	8870000	8700000	3426000
für 1939 kommen hinzu: 441000 Mädchen im BDM-Werk „Glaube und Schönheit“			

Ledenaantallen van de Hitlerjugend

leidde tot conflicten. Ook het van de Bündische Jugend overgenomen 'jeugd door jeugd geleid'-principe keerde zich tegen de HJ. Goede jeugdleiders, die in staat waren de activiteiten van de HJ aantrekkelijk te maken lieten het in toenemende mate afweten. Het gebrek aan overwicht op leeftijdsgenoten maakte dat veel HJ-aanvoerders slechts commandeerden.⁹

Illegale groepsvorming

Formeel was vrijwel de gehele jeugd lid van de HJ. Maar overal in het Rijk bleven groepen jongeren opduiken die buiten de HJ om activiteiten ontplooiden. Op het eerste gezicht leken zij de voortzetting van de in 1935 verboden Bündische Jugend. Als zodanig werden die groepen door de machthebbers vervolgd. Maar er waren grote verschillen op sociaal, organisatorisch en ideologisch gebied. De BJ had vooral aanhang uit de burgerij gehad, de nieuwe groepen bestonden voornamelijk uit arbeidersjeugd. De BJ had een zekere organisatiegraad gehad, er

waren ledenlijsten en er werd contributie geheven, de nieuwe groepen waren volstrekt ongeorganiseerd. Onder de leden van de BJ heersten sterke nationalistische tendensen, van de nieuwe groepen is hierover niets bekend.¹⁰

Uiterlijk leken de nieuwe groepen in elk geval wél op de BJ. Er werden trektochten gemaakt, 'bündische' liederen gezongen, vaak met aangepaste teksten waarin met name de HJ en Reichsjugendführer Baldur von Schirach belachelijk gemaakt werden. De groepsleden droegen uniforme kleding, bestaande uit korte broek, geblokt of kleurig overhemd, witte sokken, witte sjaal en witte pullover. Ze droegen doodskopringen en -tekens en aan het einde van de jaren dertig in toenemende mate: een Edelweiss-teken.¹¹

Deze niet-aangepaste jongeren waren hoofdzakelijk tussen de 14 en 18 jaar oud. Met 14 jaar kwamen ze van school en raakten dus uit de dagelijkse invloedssfeer van de HJ. De betaalde arbeid begon en dat bracht een zeker zelfvertrouwen met zich mee. Met 18 jaar werden de Duitsers opgenomen in de Arbeitsdienst, de Wehrmacht en het partijapparaat. Op die leeftijd verdwenen dus ook weer de meesten uit de gelederen van de illegale groepen.

Binnen de groepen waren zowel jongens als meisjes aanwezig, al hadden de meisjes een min of meer marginale positie. In de HJ waren jongens en meisjes strikt gescheiden. Sexuele losbandigheid was dan ook één van de beschuldigingen tegen de nieuwe groepen.

De groepen verschenen spontaan en vielen spontaan weer uiteen, als ze voor die tijd nog niet door vervolging ten onder gegaan waren. Ondanks hun meestal korte bestaan treft men ze gedurende de hele periode 1933-1945 aan. Hoewel de groepen overal op dezelfde manier verschenen, was er geen overkoepelende organisatie. Onder namen als Navajos, Ruhrpiraten, Kittelbachpiraten en Edelweisspiraten kwamen ze overal in het Duitsland voor, maar vooral in het Rijn-/Ruhrgebied en in de grote industriesteden. In het Rijn-/Ruhrgebied werd in 1942 'Edelweisspiraten' de gangbare naam. Vergelijkbare groepen bleven elders onder andere namen voorkomen.

Vervolging

Al in de periode 1935-1937 werden razzia's tegen deze 'wilde klieken' uitgevoerd.¹² Ondanks strenge straffen voor met name de vermeende leiders nam de beweging voortdurend in omvang toe. Maar het ontbreken van een overkoepelende organisatie maakte

de vervolging uiterst moeizaam. Toen de oorlog was begonnen groeide de angst dat de 'vijand' de groepen voor zich in zou kunnen zetten en dat leidde tot een verheviging van de repressie.¹³ Dat juist de jeugd, die toch al jaren bloot stond aan nationaal-socialistische indoctrinatie, zich buiten de partij-organen om organiseerde was voor de Nazi-autoriteiten onaanvaardbaar.

Sommige nazi's bagatelliseerden het belang van de groepen; ze vonden dat het slechts om lastige jongeren ging die zich afzetten tegen de orde en dwang van de HJ. Zij hadden duidelijk aarzelingen om jonge Duitsers te vervolgen voor vrij onschuldige activiteiten. Maar bij de meeste Nazi-autoriteiten riep de niet aflatende beweging op den duur harde en verbeterde reacties op. De bestraffing liep dan ook nogal uiteen: van waarschuwingen tot gevangenisstraf, tuchthuis en werkkamp. Vanaf 1940 was de vrees voor een vijandelijk gebruik van deze groepen kennelijk zo groot geworden dat er een speciaal jeugdconcentratiekamp werd opgericht: het 'polizeiliches Jugendschutzlager Moringen'.¹⁴

Uiteraard werden de Edelweisspiraten niet alleen wegens illegale groepsvorming en het zingen van verboden liederen vervolgd. De leden gingen regelmatig met HJ-leden op de vuist, vooral met de leden van de in 1934 opgerichte HJ-Streifendienst. Deze patrouilledienst had tot taak de jeugd ook buiten school, werk en HJ-dienst te controleren. Rapporten van de HJ, van justitie en van de Gestapo meldden dat veel HJ-leden in het donker niet geüniformeerd over straat durfden te gaan, uit angst door Edelweisspiraten in elkaar geslagen te worden.¹⁵ In 1943 meldde een Engelse krant dat in Keulen kinderen op straat Edelweisspiraatje zouden spelen. Geen van de kinderen zou HJ-lid willen zijn, 'weil sie immer geslagen werden'.¹⁶

De activiteiten van de Edelweisspiraten liepen uiteen van alleen buiten HJ-verband tochten maken, rondhangen op straathoecken, tot het aanvallen van de HJ, het kalken van anti-nazistische leuzen en het verspreiden van vlugschriften.¹⁷

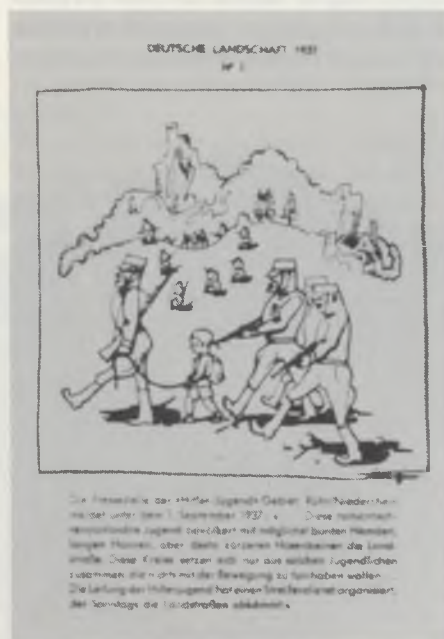
Maar soms kwam het tot activiteiten die verder gingen.

Keulen-Ehrenfeld

De Edelweisspiraten van Keulen-Ehrenfeld, die op 10 november 1944 werden geëxecuteerd, maakten deel uit van een grotere groep, waartoe ook deserteurs, gevluchte dwangarbeiders en 'beroepscriminelen' behoorden. In de tijd dat deze groep actief was,

vanaf einde 1943, was Keulen al zwaar gebombardeerd; de intocht van de Geallieerden werd elk ogenblik verwacht. In de restanten van de stad hadden vele vluchtelingen, deserteurs en verzetsmensen hun toevlucht gezocht. Ook het door communisten opgerichte Nationaal Komitee Freies Deutschland (NKFD) was in Keulen actief. De groep waartoe de Edelweisspiraten behoorden onderhield contacten met het NKFD. De groep was zwaar bewapend, werd verantwoordelijk gesteld voor de moord op drie nazis en pleegde sabotage en diefstallen. De leider, 'Bombenhans' Steinbrück, verborg onderduikers. Van de Edelweisspiraten in de groep is bekend dat ze op 20 april 1944 als bijzonder verjaardagscadeau voor de Führer een trein lieten ontsporen.¹⁸

De naoorlogse (SPD-) autoriteiten weigerden 'schadeloosstelling' aan de nabestaanden met het argument dat de Edelweisspiraten deel uitmaakten van een 'criminele bende' én omdat het twijfelachtig geacht werd dat de Edelweisspiraten een vorm van politiek verzet zouden hebben bedreven.¹⁹ Hoewel er ongetwijfeld Edelweisspiraten geweest zijn die overtredingen begingen met zelfverrijking als enig doel, lijkt de vraag naar de vermeende criminaliteit van deze groepen in het algemeen ontkennend beantwoord te kunnen worden. Vooropgesteld moet worden dat de nationaal-socialisten al hun tegenstanders criminaliseerden.

De vervolging van 14- tot 18-jarigen stuitte ook bij de systeem-loyale delen van de bevolking op onbegrip. Door deze jongeren te criminaliseren werd de vervolging acceptabeler gemaakt. Tegen het etiket 'crimineel' pleit verder dat de vele nieuwe wetten en verordeningen van het Derde Rijk de mogelijkheid van wetsovertredingen fors uitbreidden. Alleen al het verbod op de Bündische Jugend en het verbod op het heroprichten van verboden organisaties dreven deze onaangepaste jongeren in de illegaliteit. Aldus maakten de talloze Nazi-verboden de vele overtredingen die nodig waren om illegaal voort te bestaan (diefstal, zwarte handel, vervalsingen, hulp aan onderduikers en deserteurs) onvermijdelijk.²⁰

Van de Edelweisspiraten zijn vrijwel geen eigen uitingen bewaard gebleven. In de verhoren door de Gestapo probeerden de Edelweisspiraten uit Keulen-Ehrenfeld uiteraard hun daden te bagatelliseren. De beschuldiging van criminaliteit was nog altijd minder gevaarlijk dan de beschuldiging van politieke oppositie. Overigens is het feit dat de Edelweisspiraten door de Gestapo vervolgd werden en niet door de Kriminalpolizei, nog een argument dat tegen criminaliteit pleit.

Besluit

Het gedrag van de Edelweisspiraten - door de diverse auteurs aangeduid als protest, dissidentie of rebellie - werd in eerste instantie veroorzaakt door hun onwil om zich te schikken in de regels die het regime voor de jeugd vaststelde. Op persoonlijke gronden besloten zij géén lid van de HJ te blijven. Omdat de machthebbers dit onaangepaste gedrag niet accepteerden werd hun non-conformisme gewild of ongewild een vorm van politiek protest of politieke oppositie.²¹ De repressie werkte het afwijzen van de nationaal-socialistische staat in de hand. Hun oppositie kwam dus in eerste instantie niet voort uit een afwijzing van het nationaal-socialisme als geheel. Ook hadden zij geen uitgewerkte ideeën over de staatsvorm die na de val van het Derde Rijk ingevoerd zou moeten worden. Maar dat kan van 14- tot 18-jarigen ook nauwelijks verwacht worden. Alleen als 'verzet' heel smal wordt geïnterpreteerd als politiek bewust gedrag dat het systeem als geheel omver wil werpen, waren de Edelweisspiraten geen verzetgroep.

De nationaal-socialisten slaagden er niet in de hele opgroeiende generatie gelijk te schakelen. Bij miljoenen jongeren lukte dat wel. Maar enkele duizenden weigerden zich

gedurende de hele periode van het Derde Rijk aan te passen, ondanks grote maatschappelijke en officiële druk. Zij vormden daardoor een begrenzing van de totaliteitsaanspraken van de machthebbers in het Derde Rijk. De vervolging van deze zeer jeugdige personen stuitte op onbegrip bij de bevolking, ook bij fervente aanhangers van het nazisme. Criminalisering was nodig om het beleid te legitimeren. Tegelijk betekende de vervolging voor deze jongeren zelf

een proces van politisering. Wat begon als een vrij onschuldig streven naar autonomie werd een afwijzende houding ten opzichte van het systeem. Het nationaal-socialisme creëerde zo zelf een eigen verzetspotentieel.

Noten

- 1 Kershaw, "Widerstand ohne Volk?" Dissens und Widerstand im Dritten Reich', in: J. Schmādeke en P. Steinbach ed., *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus. Die Deutsche Gesellschaft und*

Drenthe '20 - '40

Ruud Slotboom

Op een foto uit Drenthe begin jaren 20 zit een armoedige en troosteloze familie in een kleine plaggenhut. Vader kijkt verslagen voor zich uit en denkt aan zijn werkloze bestaan. De turf wordt niet meer verkocht en de spaarcenten zijn op. Moeder zit dicht bij de kachel met een kind op schoot en vraagt zich vertwijfeld af of er volgende week nog wel eten op tafel zal staan.

Dergelijke tafereeltjes leidden in de rest van Nederland tot collectes en benefietvoorstellingen ten bate van de arme provincie. Sindsdien bestaat er een nogal eenzijdig beeld van het toenmalige Drenthe, dat geïdentificeerd wordt met plaggenhutten en bleke gezichtjes. Dat er tussen de twee wereldoorlogen wel degelijk meer te zien was, toont de semi-permanente expositie 'Drenthe '20-'40' in het Drents Museum te Assen.

Drenthe is een kleine provincie waar in het Interbellum 3% van de Nederlandse bevolking leefde. Er bestond een sterke scheiding tussen het zand- en het veengebied. Het zandgebied was agrarisch en zeer traditioneel; er heerste een sterke sociale eenheid. De veengebieden daarentegen waren veel individualistischer ingesteld. Dat kwam onder andere tot uiting in de grote sociale tegenstellingen. Het waren deze veengebieden die vlak na de Eerste Wereldoorlog in grote problemen kwamen. De prijs van de turf daalde na de 'gouden' oorlogsjaren enorm door het gebruik van de goedkopere steenkool. De turf bleef zelfs onverkocht

kleio

nummer 5/90
pagina's 12 en 13

- der Widerstand gegen Hitler (München 1985).
- 2 M. von Hellfeld, *Edelweisspiraten in Köln. Jugendrebellion gegen das 3. Reich. Das Beispiel Köln-Ehrenfeld* (Keulen 1981) 94.
 - 3 Ibidem. Verder o.a. D. Peukert, *Die Edelweisspiraten. Protestbewegungen jugendlicher Arbeiter im Dritten Reich. Eine Dokumentation* (Keulen 1980). Arno Klönne, *Jugend im Dritten Reich. Die Hitler Jugend und ihre Gegner. Dokumente und Analysen* (Düsseldorf 1982).
 - 4 W. Laqueur, *Die deutsche Jugendbewegung. Eine historische Studie* (Keulen 1962; oorspronkelijk Engelse editie).
 - 5 A. Klönne, 'Jugendprotest und Jugendopposition.

- Von der HJ-Erziehung zum Cliqueswesen der Kriegszeit' in: M. Broszat ed., *Bayern in der NS-Zeit IV* (München 1981) 531.
- 6 M. von Hellfeld en A. Klönne, *Die betrogene Generation. Jugend im Faschismus* (Keulen 1985) 32.
 - 7 Ibidem. Verder Klönne, 'Jugendprotest und Jugendopposition', in: *Bayern in der NS-Zeit*, 533.
 - 8 Laqueur, *Deutsche Jugendbewegung*, 183.
 - 9 Hellfeld en Klönne, *Betrogene Generation*, 61.
 - 10 Ibidem.
 - 11 Laqueur, *Deutsche Jugendbewegung*, 174. Hellfeld en Klönne, *Betrogene Generation*, 61. Hellfeld, *Edelweisspiraten*, 19.
 - 12 Waarschijnlijk als symbool van het streven naar

- het moeilijk bereikbare. Klönne, *Jugend*, 249.
- 12 Peukert, *Edelweisspiraten*, 56.
 - 13 Ibidem 39.
 - 14 Ibidem 137.
 - 15 Ibidem 9.
 - 16 Hellfeld en Klönne, *Betrogene Generation*, 294.
 - 17 De inhoud van dergelijke vlugschriften was bijvoorbeeld: "Wir wollen nicht für die Nazis sterben, sondern für Deutschland leben! Wir wollen Frieden!". Hellfeld, *Edelweisspiraten*, 118, n.22.
 - 18 Hellfeld, *Edelweisspiraten*, 40.
 - 19 Ibidem, 90.
 - 20 Ibidem 112.
 - 21 Peukert, *Edelweisspiraten*, 153-154.

liggen en de veenarbeiders werden werkloos.

Ter leniging van de nood investeerde men veel geld in werkverschaffingsprojecten. Grote stukken woeste grond werden ontgonnen en in de meeste gevallen bebost. Voorts werd in 1926 de vereniging 'Opbouw Drenthe' opgericht. Zij hield zich zowel met de werkgelegenheid als met culturele en hygiënische zaken bezig. Er kwamen consultatiebureaus, buurthuizen en meer scholen.

Maar ook in de zandgebieden ging het niet gemakkelijk. De prijzen van landbouwproducten waren in het begin van de jaren 20 fors gedaald. De boeren trachtten de verliezen te reduceren door hun afzet te verhogen. Het bedrijf moest 'gerationaliseerd' worden en 'grootschaliger' gaan werken. Boerenleenbanken verschaften kredieten voor de noodzakelijke investeringen (kunstmest, dorsmachines). Daarnaast kwam heel voorzichtige de ruilverkaveling op gang.

De ineenstorting van de wereldeconomie in de jaren 30 zorgde echter voor een verdere prijsdaling, waardoor de situatie uitzichtsloos werd. De boeren waren de wanhoop nabij en konden slechts dankzij de (langzaam op gang komende) crisismaatregelen van de overheid het hoofd boven water houden. Vanaf 1935 zette zich een licht herstel in.

De tentoonstelling Drenthe '20-'40

De tentoonstelling Drenthe '20-'40 is te vinden in het 'Ontvangershuis', dat links naast het hoofdgebouw van het Drents Museum staat. Het gebouw dankt zijn naam aan het feit dat het in vroeger tijden de dienstwoning was van de Ontvanger-Generaal. Hij inde de belastingen en beheerde de kas van de Drentse landsoverheid.

Het Ontvangershuis bestaat uit een aantal stijlvertrekken met 17e en 18e eeuws meubilair en een boerenkamer in Drentse stijl. Daarnaast is er een tentoonstellingszaal en in de kelder een videoruimte, die op het moment beide gebruikt worden voor Drenthe '20-'40.

Overigens is het Drents Museum bekend om de uitgebreide archeologische verzameling (met onder andere indrukwekkende veenlijken), die terug te vinden is in het hoofdgebouw.

De tentoonstelling is opgebouwd volgens de zogenaamde 'clustermethodiek'. De tentoonstellingsruimte is verdeeld in vier hoeken. Achtereenvolgens komen de mechanisering en rationalisatie, het werk en de werkgelegenheid, het inkomen en de besteding en tenslotte het sociaal-maatschappelijk leven aan de orde. Elk thema heeft een pakkende titel meegekregen. Zo wordt het eerste thema, mechanisatie en rationalisatie, behandeld onder het kopje 'de prestatie ten top'.

De collectie wordt met behulp van allerlei verschillende middelen gepresenteerd. 'De prestatie ten top' begint met een inleidend verhaal over de invloed van de technologische ontwikkelingen op het leven en werken in Drenthe. Foto's en kleine stoommachines illustreren dat het gebruik van stoom enorme veranderingen teweeg bracht, terwijl met behulp van dia's duidelijk wordt gemaakt hoe het handwerk werd overgenomen, bij voorbeeld bij de zuivelbereiding door melkmachines en stoomzuivelfabrieken.

De invloed van vernieuwingen op het dagelijks leven wordt getoond aan de hand van een aantal voorwerpen, zoals de telefoon. Ook de andere thema's worden op een afwisselende manier gepresenteerd. Zo laat de inhoud van twee kasten het verschil zien tussen arm en rijk; de huisraad van een middenklasse- en een arbeidersgezin zijn duidelijk verschillend.

Grafieken worden gebruikt om de economische ontwikkelingen te verduidelijken. Voorts staan in de vitrines veel alledaagse voorwerpen van uiteenlopende aard: speelgoed, kinderboekjes, typemachines, 'Persil Zelfwerkend Wasmiddel', mixers, pruiken, schoenen, houten knijpers enzovoort.

Grootmoeders krabberdopjes

Het moge duidelijk zijn dat de voorwerpen op zich geen grote historische waarde hebben. Het gaat de samenstellers van de tentoonstelling meer om het schetsen van de sfeer in die tijd. Het is dan ook niet de bedoeling dat elke tekst zorgvuldig wordt gelezen en alle foto's nauwkeurig worden bestudeerd. 'Alles bekijken, lezen, beluisteren en betasten kost u ongeveer acht uur', zo vermeldt een inleidende tekst. De bezoekers moeten er zelf het een en ander uitpikken en worden daarin geheel vrijgelaten.

Daarnaast wordt men uitgenodigd zich actief op te stellen. Je kunt echt opbellen met de telefoon, de stoommachines in werking stellen en zelfs ruiken welke parfums en aftershave's in die jaren populair waren. Kortom, de tentoonstelling wil op een levendige wijze laten zien, ruiken en horen hoe mensen in de twintiger en dertiger jaren leefden.

Het mooiste voorbeeld hiervan is de huiskamer van een timmermansfamilie. Aan de hand van de originele tekeningen zijn de woonkeuken en de gang achterin de tentoonstellingsruimte op ware grootte nabouwd. Het interieur is authentiek. Je mag alles aanraken: je kunt de klok opwinden, de draadomroep inschakelen, en de tafella met daarin krabberdopjes voor het aardappelrooien, optrekken. Wanneer je de kast opendoet, doet de geur je gelijk denken aan je eigen grootmoeder.

De tentoonstelling wordt op een originele manier afgesloten. De economische golfbeweging is weergegeven in een op- en neergaande 'weg' waar je overheen kunt lopen. Aan de wand zijn jaartallen vermeld met een aantal nationale en internationale gebeurtenissen. Daarboven hangen kranten uit Drenthe met regionaal nieuws.

Zo wordt het voorafgaande nog eens samengevat.

Een sfeerbeeld

De samenstellers van de tentoonstelling zijn er zonder meer goed in geslaagd een sfeerbeeld van de jaren twintig en dertig te creëren. De voorwerpen en foto's zijn goed gekozen en dat levert bij oudere bezoekers menigmaal een blik van herkenning op. De originele manier waarop met behulp van eenvoudige alledaagse voorwerpen een aantrekkelijke expositie is samengesteld, verdient bewondering. Daarnaast is een goed gebruik gemaakt van de verschillende audio-visuele middelen. Na een inleidende tekst wordt aan de hand van een aantal foto's, dia's, stereo-dia's, videobeelden,

voorwerpen en begeleidende teksten het verdere verhaal verteld. De presentatie is afwisselend en komt levendig over. De bezoeker wordt actief bij de tentoonstelling betrokken en dat is zeker voor leerlingen aantrekkelijk.

De afwerking

Toch kunnen een aantal kritische opmerkingen niet achterwege blijven. Ten eerste ontcom ik niet aan de indruk dat men op sommige plaatsen teveel heeft gewild. Een aantal foto's zijn nauwelijks goed te bekijken, terwijl de kranten met regionaal nieuws veel te hoog hangen. Ook staan sommige voorwerpen zo ver weg in een hoekje dat het oger snel aan voorbijgaat. Natuurlijk heeft ieder voorwerp een functie in het scheppen van een sfeerbeeld, maar soms is het teveel van het goede. Dat maakt het geheel af en toe onoverzichtelijk en rommelig. Daar komt nog bij dat de informatieve kaartjes vaak onduidelijk zijn. Zo staat weliswaar vermeld wat zich in een vitrine bevindt, maar ontbreekt een verwijzing met nummers. Dat werkt, zeker voor leerlingen,

kleio

nummer 5/90
pagina's 14 en 15

Het is jammer dat de teksten voor leerlingen - bijvoorbeeld met behulp van kleuren - niet toegankelijker zijn gemaakt.

Het onderwijs en Drenthe '20-'40

Wat betekent dit alles nu voor excursies van scholen naar deze tentoonstelling, die overigens enkele jaren zal worden gehandhaafd? Ten eerste is het - met name voor scholen die niet uit de regio komen - goed om te beseffen dat de tentoonstelling niet al te groot is. Het is aan te raden niet meer dan één klas tegelijk in de expositieruimte te laten. Dat hoeft overigens geen probleem te zijn omdat het Drents Museum ruim de mogelijkheid biedt om de andere klassen elders bezig te houden.

Ten tweede is een goede voorbereiding noodzakelijk. Dit heeft verschillende redenen. Zoals gezegd staan er in een kleine ruimte veel voorwerpen en moet de bezoeker zelf uitkiezen wat hij wil zien. Dit betekent dat je de leerlingen niet zomaar los kunt laten: dat leidt slechts tot een chaos. De samenstellers hebben zich dat gerealiseerd; er is educatief materiaal gemaakt met als uitgangspunt dat de leerlingen in groepjes van vijf een ronde maken. Het materiaal is overigens kort geleden gedrukt en bij het schrijven van dit artikel was het nog niet beschikbaar.

verwarrend. Dit geldt nog sterker voor de foto's, waarbij het uiterst vermoeiend is om uit te zoeken welke informatie bij welke foto hoort.

Een ander punt van kritiek is dat de teksten bij de verschillende thema's veel te lang zijn. Toen ik er rondliep bleek dat de bezoekers weinig of geen aandacht besteedden aan de inleidende of begeleidende teksten. De samenstellers gaan ervan uit dat men ze niet persé hoeft te lezen en dat men kan volstaan met de andere bronnen van informatie. Dat is slechts ten dele waar. Zonder de teksten krijg je inderdaad een goed beeld van de jaren twintig en dertig in Nederland, maar niet zozeer van de provincie Drenthe. Natuurlijk zijn er wel typerende foto's van veenarbeiders en coöperatieve melkfabrieken, maar de meeste voorwerpen kon je destijds ook in de rest van Nederland zien. Specifieke informatie over Drenthe moet uit de geschreven teksten worden gehaald. Dat geldt zowel voor de sociaal-economische ontwikkelingen als voor de politieke situatie. Ik denk bij dit laatste onder andere aan de opvallende positie die de NSB in Drenthe innam.

Een andere reden om de excursie op school in te leiden is dat de noodzakelijke achtergrondinformatie verwerkt is in de al eerder genoemde te lange tekstblokken. Leerlingen zullen die niet uit vrije wil lezen, waardoor een algemeen kader ontbreekt. Om dit laatste te voorkomen is het handig gebruik te maken van de inleidende video (15 minuten) die bij het museum geleend kan worden. Daarin wordt op duidelijke wijze een beeld gegeven van Nederland en Drenthe tijdens het Interbellum. Daarnaast bestaat ook nog de mogelijkheid om enkele verhelderende documentaires (elk ongeveer 20 minuten) over Drenthe te lenen met onder andere de zuivelindustrie en turfwinning en het vervoer ervan als onderwerp.

Zowel de video als de documentaires kunt u ook in het museum zien, waarbij wel opgemerkt moet worden dat tijdens een excursie documentaires voor leerlingen vaak te langdradig zijn.

Tenslotte wijs ik op een bundel interessante opstellen over Drenthe, waardoor de docent een goed overzicht krijgt van de economische, politieke en culturele veranderingen. Het is duidelijk dat de nodige aandacht aan

het begeleidende materiaal is besteed. Daar staat tegenover dat er geen inleiding of rondleiding bij de expositie wordt verzorgd.

Kortom...

De tentoonstelling Drenthe '20-'40 is zeker de moeite van een bezoek waard. De beschikbare ruimte is weliswaar klein, maar de samenstelling en de presentatie zijn afwisselend, uitnodigend en origineel. De leerlingen krijgen een goed beeld van het leven in de jaren 20 en 30.

Jammer is, dat de afwerking van de tentoonstelling nogal slordig is en de tekstblokken te lang zijn. Dat komt de overzichtelijkheid niet ten goede. Klassikale voorbereiding en gebruik van didactisch materiaal is gezien de 'vrijblijvende' opzet van de tentoonstelling noodzakelijk.

MATERIAAL BIJ DRENTHE '20-'40

Een bundel opstellen - Terugblik steunt den opbouw 20-40, uitgave Drents Museum

Video Een ander land dan nu, over Nederland en Drenthe tussen 1920 en 1940

Documentaires:

De vaart der volkeren, over verkeer en vervoer

Een land van melk en boter, over de zuivel

As is verbrande turf, over de vervening

Een kwestie van conserveren, over inmaken en wekken

Fabrieksmatig en ambachtelijk, over de aanzetten tot industrialisatie

Uit de kinderschoenen over de veranderingen in land en landbouw

Voor verdere informatie en het leerlingenmateriaal kunt u contact opnemen met de educatieve dienst van het Drents Museum, tel. 05920-12741.

Drents Museum
Brink 1 en 5
Postbus 134
9400 AC Assen

Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag van 9.30-17.00 u., zaterdag, zon- en feestdagen van 13.00-17.00 u.

Stiefzusje en grote broer De eindexamenkaternen voor Lbo/Mavo

Commissie Mavo/Lbo van de VGN

De commissieleden Jopie Daalmans, Theo Poot, Gerard Twickler en Jan de Vries hebben de afgelopen tijd een of meer eindexamenboekjes voor Lbo/Mavo bekeken. Het samenvattend artikel, waarin ingegaan wordt op de plus- en minpunten van de boekjes in het algemeen, werd geschreven door Jan de Vries op basis van de gegevens van de recensenten-commissieleden. Een bespreking van ieder katern apart en een samenvattend schema ronden dit onderzoeksverslag af.

Al met al bleken de katernen toch weer lauwe aftreksels van die voor Havo/Vwo.

De centraal schriftelijke eindexamens liggen onder een spervuur van kritiek. Vrijwel iedere werkgroep of docent heeft zijn of haar gram gehaald over de inhoud en de uitwerking van de examens van de afgelopen jaren. Nu geschiedenisleraren en leerlingen twee jaar achtereen met dezelfde onderwerpen worden geconfronteerd, bestaat er gelukkig de mogelijkheid te profiteren van ervaringen van het eerste jaar. Fouten kunnen verbeterd worden.

De commissie Mavo/Lbo van de VGN heeft de eindexamenboekjes geanalyseerd in de hoop en verwachting dat docenten en uitgeverijen hier hun voordeel mee kunnen doen voor het examen van 1991.

Een analyse van de examenkaternen kan niet los gezien worden van een bespreking van de CSE-stofomschrijving, maar voor een degelijk onderzoek naar de inhoud en de aard van de stofomschrijvingen van beide onderwerpen ontbrak de commissie de tijd. Wij hebben ons beperkt tot het meest aansprekende en geruchtmakende thema: *'Continuïteit en verandering. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969'*.

Weldaad en overdaad

De stofomschrijving heeft in vergelijking met voorafgaande jaren voor het onderwijs op Mavo en Lbo enkele verrassende en verfrissende invalshoeken. Vrijwel alle criteria met betrekking tot doelen, leerstof en

ordering zien we erin terug. Met name de talloze aanknopingspunten bij de eigen leefwereld van de leerlingen en de mogelijkheden tot concrete verbindingen tussen de wereld van nu en de samenleving van vroeger, vergroten de kans dat leerlingen zich voor de stof gaan interesseren en deze dus wat beter te begrijpen. Een verademing kortom!

Helaas is voor de Lbo/Mavo-leerlingen de inhoud van de stofomschrijving te omvangrijk en van een te eenduidig hoog abstractieniveau. Hierbij speelde klaarblijkelijk het probleem van de acceptatie van het onderwerp door het veld een doorslaggevende rol. De auteurs hebben door het afleveren van een zeer gedegen stofomschrijving geprobeerd de te verwachten kritiek uit vakwetenschappelijke en conservatieve-Vwo hoek te beperken.

De Lbo/Mavo-leerlingen en hun docenten zijn daar de dupe van geworden. Zij worden overladen met feiten, afkortingen, namen, causaliteiten, die ze moeten leren en begrijpen en die bovendien in de tijd en op verschillende plaatsen met elkaar vergeleken moeten worden. Dat is teveel van het goede. Comparatieve geschiedenis moet, ook voor Mavo en Lbo, maar nu is het zo dat, voordat de leerlingen weten wat er allemaal vergeleken moet worden, eigenlijk het jaar al weer voorbij is.

Evenals voorgaande jaren is de leerstof ook nu weer geënt op het Havo/Vwo-onderwijs; de Lbo/Mavo-leerlingen leren gewoon zo nu en dan twee of drie begrippen minder.

Onze criteria

Voor het bespreken van de katernen hebben we een lijst criteria opgesteld. We zijn gekomen tot zeven categorieën, sommige met onderverdelingen.

Centraal stonden voor ons de volgende uitgangspunten:

1. de lessituatie in de praktijk: alle leden van de commissie hebben al jaren ervaring met dit type onderwijs en zij hebben

kleio

OVERZICHT CSE-KATERNEN
MAVO/LBO C en D

--=slecht, -=onvoldoende
+-=twijfelachtig, +=voldoende,
++=goed
* apart deeltje per CSE-
onderwerp

J. Beetsma e.a.
Geschiedeniswerkplaats
H. Gieles-Colenbrander e.a.
Examentraining op niveau *
J. Goedhart e.a.
Histo-speciaal *
W.F. Kalkwiek e.a.
Studiegids
Th.M.F.M. Koops
Examenultgave
R.C. Serie e.a.
Eindexamenbundel
M. Zewald e.a.
CSE-katern

Prijs	16,-	14,90	17,90	20,35	17,50	19,70	16,50
Aantal bladzijden	36	92	55	53	64	88	35
Stofomschrijving:							
- volledigheid	+	+	+	+	+	+	+
- leerproces t.a.v. begrippen	-	++	+	+	-	+-	++
Lay-out:							
- ruime bladspiegel	+-	--	-	+	-	+-	-
- duidelijk lettertype	+	--	+	+	+	++	++
- korte paragrafen met tussenkopjes	-	-	+-	+	+	++	+
- minimaal 1/3 van de blz. is afb.	+-	+	+-	-	+	++	+
- van de illustraties is 25% cartoon	-	+	-	-	+	+	-
Taalgebruik:							
- korte zinnen	+	+-	+-	+-	+	++	++
- concreet niveau	+	-	-	-	++	++	+
- verhalend betoog i.p.v. essayistisch	+-	-	-	-	+-	+	-
Doelstellingen:							
- inzicht in ontstaan en inhoud maatschappij	+	+	+	+	+	+	+
- inzicht in ontstaan en inhoud leef- en denkwereld van de leerling	-	-	-	-	-	-	-
- inzicht in ontstaan en achtergronden van de actualiteit	-	-	-	-	-	-	-
- vaardigheden om greep te krijgen op bovenstaande doelen (objectiviteit, causaliteit, standplaatsgebondenheid, feiten en meningen)	-	+-	-	-	-	+	+-
Inhoud en leerstof:							
- de relatie tussen heden en verleden is expliciet aangegeven	-	-	-	-	-	-	-
- behandeling van maatschappelijke structuren	+	+	+	+	+	+	+
- behandeling van menselijk gedrag	+	+-	+-	+-	+	++	+
Ordering:							
- thematisch in chronologische volgorde	+	-	+-	+-	+-	+	+
- binnen thema vergelijkingen VS/Ned.	-	--	+-	+-	+-	++	+
Opdrachten:							
- leerlingen kunnen zelfstandig werken	-	-	-	--	+-	+-	-
- reproductieve vragen i.p.v. tekstbegrip	+	+	+	+	++	+	+-
- begrips-, analyse- en evaluatievragen	-	+-	+-	-	-	++	+
- opdrachten bij de afbeeldingen	-	-	-	+-	-	++	-
- opdrachten bij bronteksten	-	-	+-	+-	+-	+	+-
- opdrachten bij statistieken	+-	-	+-	+-	-	+	+
- creatieve opdrachten	-	-	-	-	-	-	-
- aanzet tot discussie in de klas	-	-	-	-	-	-	-
- proefexamens	+	+	-	-	-	+	-
EINDOORDEEL	+-	-	-	-	+-	++	+

vanuit deze ervaring eisen geformuleerd waaraan in hun ogen goed geschiedenis-onderwijs moet voldoen. De positie van de leerlingen staat daarbij centraal;

2. bestaande ideeën over geschiedenisdidactiek: aandacht voor de leerling is zeker zo belangrijk als liefde voor het vak en het nut van het vak.

Niet de historische juistheid staat dus centraal in ons onderzoek, maar het gebruik van de katernen in de lessituatie.

Het leren van de CSE-stof

Alle katernen geven de volledige stofomschrijving goed weer. Ieder op een eigen manier, maar elk boekje heeft een verklarende begrippenlijst. Zo kunnen de ergste problemen worden opgelost.

Het herkennen van de begrippen in de tekst door middel van een speciaal lettertype is voor leerlingen van groot belang om snel en goed te kunnen leren. Bij slechts twee katernen vonden wij dit op de ideale wijze terug.

Al teveel nadruk mag dit criterium overigens niet krijgen. Begrippen afzonderlijk uit het hoofd leren garandeert zeker geen

hoge score op het CSE. Toepassen van begrippen in een historische ontwikkeling of bij afbeeldingen en cartoons is minstens van even groot belang.

Uiterlijk

De aanblik van het lesmateriaal is voor onze leerlingen erg belangrijk. Een prettig uitziend boek mag niet overvoerd zijn met letters; illustraties zijn broodnodig; een glasheldere, rustige lay-out is een belangrijke voorwaarde om leerlingen aan het lezen en leren te krijgen.

Bijna iedere methode heeft een te krappe kantlijn, waardoor het maken van aantekeningen moeilijk wordt. Het lettertype is over het algemeen goed behalve in de *Examenbundel*. Twee uitgaven hebben veel te lange paragrafen. De leerlingen verliezen zo het overzicht en het maken van een samenvatting wordt voor hen extra moeilijk. Op het aantal afbeeldingen, met name spotprenten, valt ook veel aan te merken. Slechts één methode speelt werkelijk in op de motivatie en belangstelling van de leerlingen door niet alleen veel illustraties, maar ook originele tekeningen op te nemen.

De 'Examenbundel' - een onprettige opmaak

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bestond er in Nederland nog geen algemeen kiesrecht voor mannen. Vrouwen mochten in het geheel niet stemmen (geen actief kiesrecht) en konden ook niet gekozen worden (geen passief kiesrecht).

Vanuit de politiek kreeg de Nederlandse vrouwenkiesrechtvereniging enige steun van liberale partijen en later van de sociaal-democraten. Vooral de vrouwenorganisaties binnen de SDAP, in 1908 verenigd in de *Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenpropagandaclubs (BSDVC)*, probeerden de (mannelijke) partijleiding te overtuigen van het belang van algemeen vrouwenkiesrecht.

In de strijd om het vrouwenkiesrecht waren de vrouwen het onderling lang niet met elkaar eens. Zoals deze prent laat zien vonden sommige vrouwen uit de welgestelde burgerij het niet verstandig en wenselijk dat ook arbeidersvrouwen kiesrecht kregen.

Bij de prent stond: 'Algemeen vrouwenkiesrecht? Maar dat kan niet! Men zou de stemhokjes moeten desinfecteren telkens als er zoo'n arbeidersvrouw is in geweest.'

In en door de Eerste Wereldoorlog bleek in het neutrale Nederland de tijd rijp voor het oplossen van belangrijke en slepende kwesties als het kiesrecht. In 1917 werd de Grondwet gewijzigd. Er werd algemeen mannenkiesrecht ingevoerd en passief vrouwenkiesrecht.

kleio

Arbeid

Op het terrein van het werk boden de jaren twintig nieuwe mogelijkheden. Veel feministen geloofden dat deelname aan het arbeidsproces de gelijkheid van de vrouw dichterbij zou brengen. Op het eerste gezicht leek er reden voor optimisme. In 1920 waren meer dan 8 miljoen vrouwen werkzaam in 437 verschillende beroepen. Het aantal vrouwen dat werkte in de administratieve en dienstverlenende sector groeide. Het aantal gehuwde werkende vrouwen nam toe.

Op deze optimistische visie valt bij nadere beschouwing wel wat af te dingen. Tussen 1920 en 1930 nam het aantal werkende vrouwen slechts met één procent toe. Het percentage gehuwde werkende vrouwen nam toe van 15% van alle werkende vrouwen in 1900 naar 35% in 1940. 36% van hen werkte echter in huishoudelijke banen. Het gemiddelde vrouwenloon bedroeg 60% van het mannenloon. Van gelijke beloning en economische gelijkheid was geen sprake.

◀ 'Vaak hoop je iemand te ontmoeten die genoeg om je geeft om mee te trouwen.'

Het CSE-katern voor Mavo van Malmberg. Bij het plaatje staan geen vragen en er zijn er toch heel wat te stellen. Verder heeft het niets te maken met de tekst.

Afb. 33 Advertentie uit 1942. Welk probleem van de huisvrouw is hier aan de orde? Hoe noem je zo'n vervangingsmiddel dat zij ging gebruiken? Toon aan dat deze advertentie rolbevestigend is

'Examenraining'- een goed gebruik van een illustratie

Wat de fantasie van de illustrerende uitgevers aangaat: we werden suf van het tellen van afbeeldingen die we in drie of vier boeken tegen kwamen.

Taalgebruik

Tekortkomingen in het taalgebruik liggen niet op het terrein van te lange zinnen, maar

op het punt van verhalend schrijven op concreet niveau. De essayistische en abstracte betogen overheersen. Een enkele auteur voert de omvang van de stofomschrijving als de schuldige aan. Een slecht excuus voor eigen tekorten op het gebied van creativiteit en van inlevingsvermogen in het taalniveau van Mavo/Lbo leerlingen. Vlotpopulaire tussenzinnetjes zijn vooral in *Histo-Special* te vinden. Daar moet je van

houden. Verder valt op dat ook veel verdiepingsteksten nauwelijks verhalend van aard zijn.

Gemiste doelen

'Lbo/Mavo-leerlingen hebben een geringe motivatie voor het vak geschiedenis en staatsinrichting'

Dergelijke uitspraken worden te pas en te onpas gedaan zonder daar consequenties aan te verbinden voor de inhoud en doelen van het vak zelf.

Naar onze mening zullen leerlingen geschiedenis leuker en nuttiger gaan vinden als in methodes aan twee zaken expliciet aandacht wordt geschonken:

1. het verklaren en toelichten van verschijnselen uit de leef- en denkwereld van de leerlingen (jongerenproblematiek, zelfstandig worden, verliefdheid, relatie jongere-oudere enzovoort);
2. het verklaren en toelichten van verschijnselen uit de actualiteit.

Natuurlijk heeft ons vak een waarde op zich, maar juist voor het Mavo/Lbo-veld is dit niet voldoende. Leerlingen moeten zich

C. Politieke actie over vrouwenarbeid

In Nederland

Natuurlijk kwam er fel verzet tegen het beleid van de regering op het punt van vrouwenarbeid. Er werd niet geschoten of met stenen gegooid, nee, het ging allemaal netjes, via:

- a. studieconferenties
- b. protestvergaderingen
- c. brieven (adressen) aan het parlement

Er werd in 1935 een Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid voor de Vrouw opgericht. Een langere naam was blijkbaar niet te vinden. Wil je het korter dan spreken we van de CVVAV.

Alle niet-confessionele vrouwenorganisaties sloten zich hierbij aan. Het feminisme bleek als politieke stroming niet helemaal verdwenen. De Christelijke Vrouwenbond en de R.K. Vrouwenbond deden niet mee. Zij vonden beroepswerk voor een getrouwde vrouw niet zo nodig. Vandaar!

Natuurlijk kwam er een Anti-Romme-Actie. Er werd succes geboekt want een jaar later, toen er een nieuw kabinet kwam (1939), werd het ontwerp -Romme ingetrokken.

Vlot taalgebruik in 'Histo-Speciaal'

van causaliteit of standplaatsgebondenheid bij te brengen. Memoriseren en reproduceren voeren de boventoon. Voor iets anders worden de leerlingen blijkbaar te dom gehouden. Een gruwelijke misvatting!

Stof en inhoud

De katernen behandelen zowel maatschappelijke structuren als ontwikkelingen in het

III De invloed van de crisisjaren, 1929-1939

a De crisis

beurskrach

crisis

Franklin Delano
Roosevelt
New Deal

In oktober 1929 vond in New York de grote *beurskrach* plaats, de val van de aandelen op de effectenbeurs in Wallstreet. De jaren die daarna volgden, worden de grote *crisis* genoemd, een diepe economische inzinking of depressie. Kenmerkend waren de vele faillissementen van zaken en bedrijven en de werkloosheid die daar het gevolg van was. De werkloosheid leidde tot verlies van koopkracht, waardoor de economie in een nog dieper dal geraakte en de werkloosheid nog meer toenam.

De staat trachtte door allerlei maatregelen de crisis te bedwingen. Deze crisispolitiek had onder president Hoover geen succes. Zijn opvolger *Franklin Delano Roosevelt* sloeg nieuwe wegen in. Zijn politiek wordt de *New Deal*, d.w.z. nieuwe aanpak, genoemd. Voor het uitvoeren van zijn politiek kreeg hij uitgebreide volmachten van het Amerikaanse Congres. Daardoor werd de overheidsinvloed sterk vergroot. De wetten van Roosevelt lagen voornamelijk op economisch terrein. Ze golden voor alle staten, m.a.w. het waren *federale economische wetten*.

Een moeilijke tekst uit de 'Studiegids'

kunnen herkennen in een vak en van daaruit tot inzichten komen die met henzelf en de maatschappij te maken hebben.

Een in dit opzicht idealer eindexamenonderwerp dan vrouwengeschiedenis is nauwelijks denkbaar. Maar helaas schiet elk katern tekort bij het realiseren van de twee bovenstaande doelen. De leerkracht zal deze zelf in de gaten moeten houden. Gelukkig bieden alle boekjes voldoende materiaal daarvoor. Er is echter geen enkel katern dat deze doelen daadwerkelijk op een overtuigende manier vorm heeft gegeven.

Even triest is het gesteld met de specifiek historische vaardigheden. Noch in de teksten noch in de opdrachten wordt op Mavo/Lbo niveau geprobeerd de leerlingen iets

dagelijks leven. De ene methode doet dat concreter en levendiger dan de andere, maar er is geen echte reden tot klagen. Dat geldt wel voor de hierboven ook al vermelde relatie tussen heden en verleden. Daarin schieten alle methodes tekort. Dit aspect, gecombineerd met een wat afstandelijke beschrijving van het leven van alledag is voor het gebruik van enkele boekjes fataal.

Kijk en vergelijk

De auteurs stonden voor een zware taak. Zij moesten zowel ontwikkelingen in Nederland als in de VS beschrijven. De leerlingen hebben behoefte aan een eenduidige opzet, waarin zij precies weten waar zij aan toe

kleio

nummer 5/90
pagina's 20 en 21

Register op kleio

*Tijdschrift van de Vereniging van Docenten in Geschiedenis en
Staatsinrichting in Nederland*

Jaargang 30/1989

ARTIKELLEN

R.G. Ardel, De Oostenrijkse sociaaldemocratie	1	18
J.D. van den Berg, Antisemitisme in Oostenrijk rond de eeuwwisseling	1	4
W. van den Broeke, Het ontstaan van de Nederlandse Spoorwegen	10	3
M. Grever, 'Geschiedschrijving is als Penelope...'	9	3
L.E. Horton, De wortels van de hedendaagse vrouwenbeweging in de VS	9	34
M. Jansen, Nieuwe leerboeken voor geschiedenis in de Sovjet-Unie	2	10
E.M. Janssen Perio, Wat doen we met revoluties?	10	9
E.M. Janssen Perio, Wilhelmijnische schoolboeken	2	3
J. van der Leeuw-Roord, Continuïteit en verandering. Dertig jaar VGN	7	4
A.J. van Omme, G. Puchinger: '...Laat de geschiedenis weer boeiend worden'	8	16
G. Peek, Oostenrijk, een actueel historisch probleem	1	4
G. Peek, Over herdenken, Kleio en het mooiste vak van de wereld	7	3
A. Ribberink, Seksenverhoudingen in de jaren vijftig	9	25
H. Righart, De niet-gevierde Bicentennial: twee eeuwen industriële samenleving	5	3
M. van Rossem, De NATO, de Koude Oorlog en het Westerse veiligheidsbeleid	10	19
R. de Ruig, De kolonel en zijn neef	1	25
J.A. de Ruiter, Tweehonderd jaar Franse Revolutie, 1789 - 1889 - 1989	6	3
H. van Setten, Geschiedenis van huishoudelijk werk	9	9
H. Schippers, Zwart en Nationaal Front	3	4
R. Slotboom, Het Spoorwegmuseum in Utrecht	10	16
A. Snoek, 'De Engel van het huis'	8	3
H. Spiering, Leven voor en na de dood	2	16
H. Termeer, De grenzen van De Jong	3	3
H. Termeer, De Jong en het bevrijde Zuiden	3	16
R.A.H. Vos, L. de Jong en de legale pers	3	8
S. Veeneman, Onderzoek naar de arbeidsmarktpositie van historici	5	16
D. Verkuil, 1959 - 1989 Dertig jaar geschiedenis- onderwijs	7	17
H. Vossen, Van Kookschool tot Basisvorming. een eeuw huishoudonderwijs	9	18
B. Waaldijk, Zichtbaar - onzichtbaar. Vrouwen in de Amerikaanse politiek	9	29
Th. Winkelbauer, Het nationaliteitenprobleem in de Habsburgse monarchie	1	11
N. van der Zee, Jacques Presser als leraar	5	8

INTERVIEWS

J. van der Leeuw-Roord, Kleio-gesprek over 'Vragen aan de geschiedenis'	6	18
G. Peek en D. Verkuil, De geschiedenis volgens H.J.A. Hofland	2	13
G. Peek en D. Verkuil, De geschiedenis volgens K. de Jong Ozon.	5	13
G. Peek en D. Verkuil, De geschiedenis volgens Jan Kamminga	8	8
G. Peek en D. Verkuil, De geschiedenis volgens Jan Pronk	7	26
H. Termeer en D. Verkuil, Kleio-gesprek met Gerard Trienekens	3	12

RECENSIE-ARTIKELLEN

S. Barends e.a., Het Nederlandse landschap (B. Boivin)	8	23
Angenies Brandenburg, Annie Romein-Verschoor 1895 - 1978 (M. Grever, J. van der Leeuw-Roord)	9	41
Hella S. Haasse, Schaduwbeeld of het geheim van Appeltern. Kroniek van een leven (A.W.F.M. van de Sande)	10	23
W.F. Heinemeijer e.a., Amsterdam in kaarten (B. Boivin)	8	23
M.W. Heslinga e.a., Nederland in kaarten (B. Boivin)	8	23
G.B. Janssen, Baksteenfabricage in Nederland 1850 - 1920 (G. de Groot)	7	29
Rene Kok, Max Blokzijl (W. ten Have)	3	24
M. de Koninck en H. Marijnissen, Steenovensvolk, verhalen om te onthouden (G. de Groot)	7	29
Helene Nolthenius, Een man uit het dal van Spoleto.	4	12
Franciscus tussen zijn tijdgenoten (W. Rongen)		
D.J. Noordam, Leven in Maasland. Een hoogont- wikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw (H. Verbraeken)	2	25
Hannelore Schröder (red.), Intellect kent geen sekse. Grote vrouwen van de twintigste eeuw (B. Bouwman)	9	39
B.H. Slicher van Bath, Indianen en Spanjaarden. Een ontmoeting tussen twee werelden. Latijns-Amerika 1500 - 1800 (R. Donk)	4	10
Donald M.G. Sutherland, Revolutie en Contrarevolutie 1789 - 1815 (W. Velema)	6	28
H.L. Wesseling, Indië verloren, rampspoed geboren en andere opstellen over de geschiedenis van de Europese expansie (B.G.J. de Graaff)	5	21
'William and Mary': slotaccoord (A.H. Huussen jr.)	6	8

KLEIO DIDACTICA

KD 16, Rare mensen die Indianen, maar wat te denken van die Spanjaarden...? samengesteld door R. Donk, B. Engbers en H. Kuiper	in Kleio 4
B. Engbers, Rare mensen die Indianen, docenten-handleiding bij KD 16	4 14

LESMATERIAAL EN TIPS

T. Bogaerts, 'Met je vingers aan het verleden'	6 25
H. van Duijsen, Adel en lijfeigenen in het negentiende eeuwse Rusland	2 23
B. Engbers, De opvoeding van Indiaanse kinderen	4 8
B. Engbers, Nationale herdenking en viering bevrijding 1990	10 26
W. Janssen, een lokaalopstelling uitstekend geschikt voor (geschiedenis)lessen waarin van alles gebeurt	8 22
C.G. van der Kooij, 'De fascinerende wereld van de Hunebedbouwers'	6 24
K. Loggen en I. Steen, Vrouw en werk in cijfers. Een bestandsprogramma bij het eindexamenonderwerp 'De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika, 1929 - 1969'	3 26
J. van Oudheusden, Met 45 scholieren naar Auschwitz	8 12
L. Verberne, Beeldenstorm en ketterij in Venlo	5 30

CSE

Commissie Havo/Vwo, De totstandkoming van het CSE	3 38
Het CSE 1989	6 10
- CEVO gezakt voor Mavo-examen! (J. Elsinga en W.G. Janssen)	
- Aan de leden van de CEVO voor Mavo (J. van Ginkel)	
- Aan de leden van de CEVO voor Havo (J. Krol)	
- Het CSE-Lbo/Mavo 1989 in tabellen (A. Rood)	

BASISVORMING

Voorlopig Advies Eindtermen Basisvorming Voortgezet Onderwijs Geschiedenis en Staatsinrichting - Kleio katern 4, p. 12 e.v.	in Kleio 1
VGN-bestuur, Advies aan de Ontwikkelingsgroep Eindtermen Basisvorming Voortgezet Onderwijs Geschiedenis en Staatsinrichting	4 16
Onderwijscommissie NHG/VGN, Preadvies ten behoeve van de besturen van het NHG en de VGN over het conceptrapport Advies Eindtermen Basisvorming Voortgezet Onderwijs Geschiedenis en Staatsinrichting	2 34
Commissie Havo/Vwo, Verontrust over de basisvorming	2 35
J. Toebees, Een gemiste kans	2 35
J. Greep, Ten Geleide bij de Eindtermen, definitieve versie	8 35
Definitief advies Eindtermen Basisvorming Voortgezet Onderwijs Geschiedenis en Staatsinrichting - Kleio katern	in Kleio 8
Eindtermen Basisonderwijs	5 37
- Geschiedenis	
- Maatschappelijke Verhoudingen, waaronder Staatsinrichting	
- Geestelijke Stromingen	

VGN

Kleio katern 4	in Kleio 1
- De jaarvergadering van de VGN 18 maart 1989	
- Jaarverslagen 1988	
- Beleidsplan 1989	
Kleio 1 jg. 1	in Kleio 7

KLEIO-KRANT

Ieder nummer van Kleio bevat de Kleio-krant met verenigingsnieuws en actualiteiten samengesteld door T. Bogaerts-Stoopman.

RECENSIES DIDACTIEK

Fokko Dijkstra, De didactiek van geschiedenis (K. Loggen)	8 27
J.G. Toebees, Basisvorming, geschiedenis en staatsinrichting (K. Loggen)	8 27

RECENSIES MEDIA

Dia's: Godsdiensten I en II, nrs. 290 en 291 uit de serie 'Mens, aarde, heelal' van Astado (C.G. van der Kooij)	7 34
Computersoftware: Toets- en themaprogramma's van J. Beetsma (J. Sniijders, B. Munsters)	7 38
Transparanten: World History - Perspectives on the Past (H. van Duijsen)	9 44

RECENSIES BOEKEN - NEDERLAND

Algemeen

G.A. Kooy (red.), Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland (J.G. Toebees)	7 37
---	------

Middeleeuwen

D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje, De Nederlanden in de late middeleeuwen (P. Bange)	3 30
--	------

Nieuwe Geschiedenis

J. Aalbers en M. Prak (red.), De Bloem der Natie. Adel en Patriciaat in de Noordelijke Nederlanden (A. de Jongh)	3 31
Lodewijk Blok, Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1813-1850 (J.T. Minderaa)	3 33
J.C. Boogman e.a., Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen (H.J.C. Termeer)	6 35
J.D.M. Cornelissen, De eendracht van het land. Cultuurhistorische studies over Nederland in de zestiende en de zeventiende eeuw (G. van de Klashorst)	3 31
J. Craebeckx, F. Daelemans, F.G. Scheelings, 1585: Op gescheiden wegen (F.R. Kat)	3 31
H.A. Diederiks, S. Faber, A.H. Huussen jr., Strafrecht en criminaliteit (H.J.C. Termeer)	8 29
Joop de Jong, Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17e en 18e eeuw (B. van der Saag)	3 32
H. van Koolbergen, Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap (H.J.C. Termeer)	8 29
H.A. van Wijnen, Vorst Willem, het is alles uw schuld. Oranje en de ondergang van de Republiek bij de omwentelingen 1787-1795 (J. van der Leeuw-Roord)	3 33

	nr	/ pag		nr	/ pag
<i>Nieuwste Geschiedenis</i>			<i>Middeleeuwen</i>		
Mirjam Cornelis en Margot Hinderink, Vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten, de geschiedenis vanaf 1929 (R. Schreuder)	9	46	G. Duby, De zondag van Bouvines. 27 juli 1214: de oorlog in de Middeleeuwen (P. Bange)	6	33
Anne Doedens en Liek Mulder, Een spoor van verandering. Nederland en 150 jaar spoorwegen 1839-1989 (T. Bogaerts-Stoopman)	10	29	M. Farré, Achter de muren van het kasteel (C.G. van der Kooij)	5	29
G.H. Jansen, Verzonken spoor. Gesprekken met oud-werknemers van de spoorwegen (T. Bogaerts-Stoopman)	10	30	Bram Kempers, Kunst, macht en maecenaat. Het beroep van schilder in sociale verhoudingen 1200-1600 (H. van Xanten)	2	30
J.J.P. de Jong, Diplomatie of strijd. Een analyse van het Nederlands beleid tegenover de Indonesische Revolutie 1945-1947 (H.J.C. Termeer)	2	31	R.I. Moore, Kettters, heksen en andere zondebokken. Vervolg als middel tot macht 950-1250 (H. Spiering)	6	33
Marga Kerklaan (sam.), 'Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen' (J.G. Toebes)	7	37	Horst Stern, Man uit Apulië (W. Rongen)	6	34
Willy Lindwer, De laatste zeven maanden, vrouwen in het spoor van Anne Frank (T. Perdeck-Schimmel)	10	32	<i>Nieuwe Geschiedenis</i>		
Q.J. Munters, De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986 (F. Vogelzang)	8	29	Peter Burke, De Italiaanse Renaissance (H. Schrijnemakers)	2	29
Henk van Setten, In de schoot van het gezin. Opvoeding in Nederlandse gezinnen in de twintigste eeuw (J.G. Toebes)	7	37	M. Courtault, Naar het wilde westen (C.G. van der Kooij)	5	28
I.D. Verkuil, De grote illusie. De Nederlandse vredesbeweging na 1945 (J. Harderwijk)	3	35	Jean Gelman Taylor, Smeltkroes Batavia. Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië (L. Hesselink)	2	31
Anneke Visser, Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis (D. Verkuil)	3	35	Herinneringen aan Japan 1850-1870. Foto's en fotoalbums in Nederlands bezit (P. Becker)	5	27
Nanda van der Zee, Jacques Presser. Het gelijk van de twijfel (J. van der Leeuw-Roord)	3	34	Leraar onder de Japanners. Brieven van dr. K.W. Gratama betreffende zijn verblijf in Japan 1866-1871 (P. Becker)	5	27

RECENSIES BOEKEN - ALGEMEEN

Algemeen

Hedy d'Ancona e.a. (red.), Vrouwenlexicon. Tweehonderd jaar emancipatie van A tot Z (E. Marrenga)	9	45
C. Blaas e.a., Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis (S.Y.A. Vellenga)	5	25
Luis H. Daal, Ted Schouten, Antilliaans verhaal. Geschiedenis van Aruba, Bonaire, Curacao, Saba, St. Eustatius en St. Maarten (R. Donk)	2	33
Geleerde Vrouwen. Negende Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis (G. van de Klashorst)	10	31
André Kaspi, Geschiedenis van de Verenigde Staten van Amerika, I Geboorte en ontwikkeling, II Van 1945 tot heden (N. Bootsma)	7	35
Gerhard F. Mehrrens, De Nieuwe Romein (A.J.L. van Hooff)	2	29
Paul Veyne e.a., Geschiedenis van het persoonlijk leven I. Van het Romeinse Rijk tot het jaar duizend (A.J.L. van Hooff)	5	24

Oudheid

Jane McIntosh, Archeologisch Handboek (A.J.L. van Hooff)	6	33
Ruth Whitehouse, John Wilkins, Opgegraven beschaving. De geschiedenis van de beschaving aan de hand van archeologische vondsten (A.J.L. van Hooff)	6	32
C. Courtalon, De schatten van de farao (C.G. van der Kooij)	5	29
Philipp Vandenberg, Caesar en Cleopatra (A.J.L. van Hooff)	5	27

Nieuwste Geschiedenis

Jan Bank e.a., In dienst van het gehele volk. De West-Europese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing, 1945-1950 (J. van der Leeuw-Roord)	5	26
J. Buitkamp, Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog (H.J.C. Termeer)	3	34
Milo Dor, De laatste zondag: de aanslag van Sarajevo 1914 (G.P.M. Persoon)	5	28
André Haakmat, De Revolutie uitgegleden. Politieke herinneringen (R. Donk)	2	32
Hans Hafkamp en Maurice van Lieshout (red.), Pijlen van naamloze liefde; pioniers van de homo-emancipatie (A. Hielkema)	7	37
Thea den Hartog, Vrouwenportretten (B. Pel)	9	45
Redgan van Sauers, Suriname. Wat de revolutie betreft (K. Klok)	2	32

IN 'T KORT

Ieder nummer van Kleio bevat de rubriek In 't kort, waarin nieuw verschenen boeken worden gesignaleerd door K. Torremans.

zijn.

Een enkel katern daargelaten waar totaal geen patroon in valt te ontdekken en en één boekje dat beide landen volledig gescheiden behandelt, is ervoor gekozen om per periode de landen afzonderlijk te beschrijven. Slechts in twee katernen worden de gebeurtenissen in de twee landen naast of tegenover elkaar gezet.

Met name *Eindexamentraining op niveau* heeft daarvoor een bijna perfecte vorm gevonden. Bij de overige uitgaven mogen docenten en leerlingen zelf hun tanden stuk bijten op de comparatieve component van de stofomschrijving.

Wie, wat, waar?

Geen enkel katern is zo opgebouwd dat leerlingen er volledig zelfstandig mee kunnen werken. Er wordt zelfs geen poging toe gedaan. En toch is dit soms via kleine ingrepen in lay-out en opdrachten gemakkelijk te realiseren.

Niet alleen zelfstandig, maar ook efficiënt werken wordt bevorderd wanneer de opdrachten bij de betreffende tekst worden geplaatst. Sommige boekjes hebben de vragen achterin op een hoop gegooid, of, als variant hierop, de puur reproductieve vragen bij het betreffende hoofdstuk en de begrips-, bron- en afbeeldingsopdrachten bij elkaar achterin. De docent die de opdrachten wat wil afwisselen, moet steeds heen en weer laten bladeren. Nauwelijks te doen dus...

'Wie, wat, waar, wanneer-vragen' maken de dienst uit. Dergelijke reproductievragen zijn natuurlijk onmisbaar om te toetsen of de leerlingen weten wat zij weten moeten, maar vaak blijft het hierbij. Vragen van een hoger niveau zijn zeldzaam. Ook een stapsgewijze aanpak om van reproductie te komen tot analyse en synthese ontbreekt.

Behalve in *Examentraining* wordt er bij de afbeeldingen nauwelijks een toelichting gegeven, laat staan een vraag gesteld. Het is pure decoratie, hoewel het CSE daar toch anders over denkt. Enkele auteurs maken dit goed door bij de extra opdrachten wel afbeeldingen met vragen op te nemen.

Wat vrijere en speelsere opdrachten treft men in het geheel niet aan. Creatieve leerlingen die met 'doen' soms tot meer resultaat komen dan met lezen en denken, zijn met deze CSE-uitgaven wel heel slecht uit. Ook hier blijkt weer dat de schrijvers en schrijfsters van de katernen niet doorgedrongen zijn tot de concrete leef- en denkwereld van Lbo/Mavo-leerlingen.

Onze boodschap

'En de boodschapper van de slechte tijding werd vermoord'...

Zo gaat dat meestal met recensenten. Zij worden beschuldigd van vooringenomenheid, onjuiste informatieverstrekking, ongenueerde conclusies, het uit de context halen van stukken tekst, het uitvechten van persoonlijke vetes en het najagen van stokpaarden. En zo zal het ook ons wel vergaan. Een lichtpuntje biedt ons de Onderwijspers: de auteurs van de *Examenbundel* hebben ons zowel telefonisch als schriftelijk laten weten dat hun uitgave veranderd zal worden. Met name het taalgebruik zal aangepast worden en men zal pogingen doen een efficiënter leren van de begrippen mogelijk te maken. Wij hopen dat onze overige kritiek ook meegenomen zal worden.

Natuurlijk zal de ideale CSE-uitgave nooit verschijnen, maar we hebben de indruk gekregen dat veel uitgeverijen zelfs geen poging doen om iets van perfectie na te streven. Alles en iedereen lijkt zich te moeten spiegelen aan Havo/Vwo-normen. Al is iedereen ervan overtuigd dat het onderwijs op Mavo en Lbo een eigen problematiek kent, bij een eindexamen speelt men hier niet op in door in de stofomschrijving wat zinnigjes, termen en begrippen weg te strepen. En bij het schrijven van CSE-katernen speelt hetzelfde probleem. Gemakzuchtige auteurs/uitgevers schrappen gewoon wat weg.

Slechts over twee boekjes, *Geschiedenis-werkplaats* en *Examentraining op niveau*, is ons oordeel positief. Het laatste krijgt, ondanks het gemis aan een opvallende plaatsing van de begrippen, het predikaat 'goed'. De overige uitgaven hebben zeker hun sterke punten, maar falen in de combinatie van lespraktijk en examen voorbereiding.

Het onderwijs is één grote familie, waarbij de grote broer, het Vwo, de dienst uitmaakt. Het stiefzusje mag alleen hopen op een goede ministeriële fec die haar kan bevrijden uit haar benarde positie. Alle schooltypes kunnen best dezelfde CSE-onderwerpen aangeboden krijgen, maar gun ieder schooltype binnen deze onderwerpen een eigen benadering. Het wordt tijd dat Havo/Vwo en Mavo/Lbo gelijkwaardig behandeld worden. De emancipatie van het stiefzusje laat nog op zich wachten.

H. Gieles-Colenbrander en R. Schreuder,
Examentraining op niveau (Uitgeverij NIB)

• Inleiding

Voor het eerst verzorgen de Landelijke Pedagogisch Centra een examenkatern. En dat wordt groots aangepakt. Naast het leerlingenboek met opdrachten is er ook een servicepakket waarin de complete stofomschrijving, antwoorden op de vragen en een proefexamen zijn opgenomen.

En hoewel de titel van de methode het ergste doet vermoeden, kan de slotconclusie niet anders dan positief zijn.

• Taalgebruik

De lengte van de zinnen is over het algemeen goed. Onnodig moeilijke woorden treft men zelden aan of zij worden (vaak) nog eens uitgelegd. Het woordgebruik sluit aan bij het niveau en de leefwereld van de leerlingen.

• Lay-out

De opmaak is rustig, maar biedt weinig ruimte voor aantekeningen. Er zijn veel illustraties, waarbij foto's van 'gewone' vrouwen overheersen. Daarnaast zijn regelmatig cartoons opgenomen. Citaten en bronteksten vallen goed op.

Een minpunt is dat de begrippen uit de stofomschrijving in de opmaak geen extra aandacht hebben gekregen.

• Opdrachten

Naelke paragraaf (gemiddeld 2 bladzijden, behalve die van het laatste hoofdstuk - daar zijn het er respectievelijk 6, 4 en 7) volgen tekstvragen. Deze bevatten een goede combinatie van reproductie- en productievragen. Regelmatig bij voorbeeld wordt de leerlingen om hun mening gevraagd.

Bij vrijwel iedere afbeelding wordt een vraag gesteld. Vragen van een hogere moeilijkheidsgraad worden stap voor stap aangeboden.

Ook het proefexamen lijkt van een goed niveau. In tegenstelling tot in het katern zelf zijn hierin geen vragen met statistieken opgenomen.

• Inhoud

Het grootste bezwaar tegen dit katern is dat een leerling tijdens het lezen niet weet welke begrippen hij/zij moet kennen. De lijst achterin met paginaverwijzing maakt dit zeker niet goed.

De inhoud zelf is een goed doorlopend verhaal, waarin de ontwikkelingen in Nederland en in de VS zowel apart beschreven worden als expliciet met elkaar vergeleken. Dit moet gezien de stofomschrijving en de beperkingen van de Lbo/Mavo-leerling een waar didactisch kunststuk genoemd worden.

Regelmatig wordt een samenvatting van het voorafgaande gegeven.

J. Beetsma, A.A. Harderwijk, K. Loggen en A.C.M. Peek, *Geschiedeniswerkplaats* (Uitgeverij Wolters-Noordhoff)

• Inleiding

In de bekende reeks 'Geschiedeniswerkplaats' heeft Wolters een degelijk boekje afgeleverd. Zeker geen volmaakt product voor Mavo/Lbo-leerlingen, maar met een goede voorbereiding kan de docent(e) met dit katern best uit de voeten.

• Taalgebruik

Een van de meest positieve kenmerken van dit examenboekje is het eenvoudig taalgebruik. Meestal zijn de zinnen kort en krachtig. Overbodige tekst- en woorduitleg wordt de gebruiker bespaard. Zo kan alle aandacht uitgaan naar de inhoud van de tekst.

• Lay-out

Het is een aangenaam boekje om in te lezen, verlucht met een redelijk aantal zwart-wit foto's. De bladzijden komen nooit saai over door de goede verdeling van de afbeeldingen over de tekst. Jammer is dat het aantal spotprenten gering is.

De kantlijn is aan de smalle kant en ook de ruimte tussen de kolommen. Dat wordt zowel uit het boek als uit het schrift leren; voor velen lastig.

De verklarende begrippenlijst is in een kleiner lettertype gezet, wat het lezen en leren minder plezierig maakt.

• Opdrachten

De opdrachten staan achterin. Wij zagen ze liever bij de betreffende hoofdstukken geplaatst.

De vragen zijn aan de moeilijke kant. Het aantal repro-

ductievragen is heel gering; er wordt ook niet nagegaan door middel van vragen of de inhoud begrepen is. Verder zijn de opdrachten vaak vaag en onduidelijk. Een proefexamen of relevante examenvragen en vragen bij cartoons worden node gemist.

• Inhoud

De stofomschrijving wordt op een heldere, vlot leesbare wijze naar voren gebracht. De verhaaltrant is zake-lijk, maar niet saai.

De behandeling van de stof is chronologisch, eerst de situatie in de VS en dan die in Nederland. De verschillende ontwikkeling in beide landen is zo goed waar te nemen, maar het zal de leerlingen moeilijk vallen de samenhang tussen gebeurtenissen in verschillende periodes in één land te zien.

J. Goedhart en L.F. Vossepoel, *Histo-Speciaal* (Uitgeverij Thieme)

• Inleiding

J. Goedhart verzorgt al jarenlang voor Thieme de examenboekjes; het patroon is in die tijd nauwelijks veranderd. Ook deze uitgave wijkt niet af van de vorige.

• Taalgebruik

De schrijftant in het katern is een mengeling van gedegen informatieverstrekking en populair - op leerlingenniveau afgestemd - taalgebruik. Dat laatste mag voor sommige leraren een gruwel zijn, maar bij Lbo/Mavo-leerlingen werkt het wel degelijk.

Sommige populaire uitspraken zijn verre van waarde-vrij, maar kunnen dus een goede aanzet geven tot discussie.

• Lay-out

De afbeeldingen zijn talrijk. De verdeling over de bladzijden en de aard van de illustraties laat echter te wensen over. Soms drie plaatjes in acht bladzijden, en dan weer zeven in drie. Krantenknipsels en cartoons completeren het geheel.

Begrippen uit de stofomschrijving worden niet speciaal opvallend afgedrukt. Ook de plaats en het lettertype van de leestekst onderscheiden zich onvoldoende van de hoofdttekst.

De bladspiegel is te krap voor aantekeningen.

kleio

nummer 5/90
pagina's 22 en 23

• Opdrachten

Aan het einde van ieder hoofdstuk staan verwerkingsopdrachten en achterin algemene vragen waarmee de stof nog eens herhaald wordt. Verder bevat de uitgave historische bronnen en teksten met opdrachten. Voor de docent is er een antwoordenlijst...

De verwerkingsopdrachten zijn vrijwel zonder uitzondering reproductief, terwijl de algemene vragen en opdrachten bij het historisch materiaal van een hoger niveau zijn. Statistische opdrachten ontbreken.

De docent zal zelf in de les voor afwisseling moeten zorgen door de verschillende vraagsoorten te mixen.

• Inhoud

Een goede voorbereiding op het examen wordt bemoeilijkt doordat in de tekst de begrippen niet opvallen. Zoals ook elders compenseert de begrippenlijst hier iets, maar het historisch verband waarin de begrippen geplaatst moeten worden raakt zo zoek.

Opvallend zijn de vele verwijzingen naar de Bijbel. Er zijn natuurlijk wel scholen die hiermee in hun nopjes zullen zijn, maar voor het overgrote deel van de leerlingen (ook van bijzondere scholen) valt dit ernstig te betwijfelen.

W.F. Kalkwiek en A.C. de Beer, *Studiegids* (Meulenhoff Educatief)

• Inleiding

In hun verantwoording zuchten en klagen de auteurs over de omvang van de leerstof. Vervolgens schrijven ze toch maar 'alle termen, namen en begrippen in de tekst te hebben genoemd en omschreven'.

Bij een dergelijke verantwoording valt het ergste te vrezen en helaas, wat onze pubers voorgeschoteld krijgen is inderdaad niet te pruimen, zeker niet voor de huidige MacDonalds-generatie.

• Taalgebruik

De tekst is betogend en droog. Een leerling(e) wordt er niet warm of koud van. De deskundige is aan het woord. Wat moet je in de klas met 'morele en fysieke energie'? (blz. 17) Voor de zwakkere lezer is deze tekst een straf, ook al door de aanblik van bladzijden vol met tekst, tekst en tekst...

• Lay-out

Een vrij brede marge bevat namen en begrippen. Deze zijn in de tekst ook nog recursieerd en worden vaak in het register genoemd. Het geheel van margewoorden is zeker geen samenvatting. In die marge worden ze niet

met elkaar in verband gebracht en ze hadden in deze zin weggelaten kunnen worden.

De afbeeldingen zijn klein en weinig origineel. De plaatjes ondersteunen de tekst niet, halen de historische werkelijkheid niet dichterbij. Kopstukken en cliché's: saai!

• Opdrachten

Hier is veel werk van gemaakt. Een breed scala van vragen is opgenomen. Helaas staan ze niet per hoofdstuk bij elkaar, maar zijn ze achterin het boek afgedrukt. Het aantal open vragen is gering en veelal van reproductieve aard. Sommige opdrachten bij de citaten en teksten gaan het Lbo/Mavo-niveau te boven, maar een echte ramp is dit niet. Dat zijn wel de vragen bij de afbeeldingen, die hebben meer betrekking op de begeleidende tekst dan op de plaat zelf.

• Inhoud

In elk hoofdstuk wordt eerst de VS besproken en daarna de situatie in Nederland, een keuze die te rechtvaardigen is. Binnen de behandeling van een land wordt afgeweken van een strakke lijn. De geschiedenis laat zich niet in een vast patroon vertellen, hoe krampachtig dat ook soms wordt geprobeerd.

Uit het bovenstaande mag reeds duidelijk zijn geworden dat de auteurs in één ding zeker geslaagd zijn; een behandeling van alle begrippen uit de stofomschrijving. De wijze waarop dit gebeurt is voor de examenleerling moeilijk te verstouwen.

R.C. Serieese en W.H. Blok, *Mavo examenbundel* (Uitgeverij de Onderwijspers)

• Inleiding

In de serie 'Examenbundels' heeft de Onderwijspers ook dit jaar weer een boekje volgens haar vaste oude recept het daglicht laten zien. Een inhoudelijk zeer degelijk werkje, maar bij gebruik op Lbo en Mavo nogal problematisch.

• Taalgebruik

Het betoog is kurkdroog en wekt de indruk in een zo kort mogelijk tijdsbestek alle begrippen uit de stofomschrijving te willen afwerken. Veel woorden en termen

zullen zonder uitgebreide uitleg van de docent onbegrijpelijk blijven. Het vak geschiedenis gaat hier iets krijgen van tekstverklaring.

• Lay-out

Het is onvoorstelbaar dat een uitgeverij een publicatie in deze vorm uitgeeft. De verschrikkelijke opmaak verpest alles wat goed is in dit boekje: de schat aan statistieken, foto's, cartoons en leesteksten. De propvolle pagina's met twee lettertypes, twee verschillende regelafstanden, vetgedrukte en cursieve woorden, creëren een chaos.

En in dit labyrint moet de leerling zijn/haar weg maar vinden.

• Opdrachten

Naast vragen bij elk hoofdstuk bevat de bundel twee proefexamens. Voor de docent is er een bijlage met antwoorden. Deze proefexamens zijn zeker een goede voorbereiding op het CSE.

De vragen bij de hoofdstukken zijn nogal reproductief. Het is een gemiste kans dat er geen vragen zijn over de grafieken en cijfers en over de cartoons.

Zo blijven de opdrachten eentonig en weinig gevarieerd. Dit wordt pas goedge maakt bij de proefexamens. Na een grote hoeveelheid hutsput een lekker toetje!

• Inhoud

Alle begrippen van de stofomschrijving worden door middel van verbindende zinnen genoemd en besproken. De leesteksten zijn vaak concreet en dat maakt de hoofdstekst weer goed.

Ook door middel van begeleidende tekst wordt weinig gedaan met de vele cartoons en statistieken.

De ordening van de stof is volledig willekeurig. Dan weer de VS en Nederland samen, dan weer per thema een gescheiden behandeling.

M. Zewald en A.L. Verhoog, *CSE-Katern* (Uitgeverij Malmberg)

• Inleiding

Dit beproefde en gezien de verkoopcijfers succesvolle recept van Malmberg zal voor veel leerlingen de weg naar het eindexamen zijn. Dat deze weg soms met kinderkopjes geplaveid is moge uit het onderstaande blijken.

• Taalgebruik

Dit is over het algemeen redelijk tot goed te noemen. Wel staan er regelmatig zinnen in de tekst die zonder uitleg van de docent volledig onbegrijpelijk zijn.

• Lay-out

De eerste bladzijden zullen de leerlingen de meeste schrik aanjagen; overvol met tekst. Verderop in het katern krijgen afbeeldingen meer plaats.

De smalle kantlijn en het beperkte gebruik van tussenkopjes maken de bladzijden niet alleen saai, maar ook het leren van de tekst wordt erdoor bemoeilijkt.

Prettig is de lichtpaarse achtergrond, waarop de verdiepingsteksten zijn afgedrukt. Dit compenseert de saaie opmaak voor een deel.

Opvallend is het gebrek aan cartoons en spotprenten. Voor de leerlingen valt er bij Malmberg weinig te lachen.

• Opdrachten

Bij ieder hoofdstuk staan, veelal reproductieve, vragen; eentonigheid troef en dat geldt ook voor de vragen bij de leesteksten. De vragen bij de statistieken op blz. 20 zijn daarom een meer dan welkome afwisseling.

Veel onderwerpen uit de stofomschrijving komen niet in de vragen terug. Een gemiste kans.

Voor de docenten is er een antwoordenboekje.

• Inhoud

In de tekst worden de termen uit de stofomschrijving niet extra benadrukt. En in de verklarende begrippenlijst worden geen paginanummers gegeven. Leerlingen zijn zo niet in de gelegenheid de begrippen snel te leren en tegelijkertijd in een historische ontwikkeling te plaatsen.

Door eerst Nederland te behandelen van 1929 tot 1969 en daarna de VS zijn de veranderingen binnen de landen goed te volgen, maar is een vergelijking bijna onmogelijk. In de tekst noch in de vragen wordt er ook maar één poging toe gedaan.

Deze CSE-weg van Malmberg is inderdaad met kinderkopjes bestraft. Laten we hopen dat er bij het examen geen leerlingenhoofdjes sneuvelen.

• Inleiding

Sinds de invoering van het CSE GS/SI schijnt elke zichzelf respecterende onderwijsuitgever zich verplicht te voelen een examenkatem in het fonds op te nemen. Zodra de stofomschrijving bekend is zetten enkele historici met een vaardige pen zich aan de opdracht een bruikbaar boekwerk te produceren. Bij deze uitgave zal het ook wel zo zijn gegaan, alleen is duidelijk te constateren dat het een haastklus is geweest.

• Taalgebruik

Een globale eerste lezing doet je meteen al struikelen over allerlei termen en begrippen die bij de praktisch ingestelde leraar het ergste doen vermoeden. De les zal vaak onderbroken moeten worden om gebruikte woorden te verklaren en te lange en ingewikkelde zinnen te ontrafelen.

• Lay-out

De leerling die de hele tekst kan en wil lezen wordt door de slechte bladspiegel bepaald niet gestimuleerd. Daarnaast komen illustraties, cartoons en bronnenmateriaal te weinig voor om de aanblik van het boekje wat te veraangenamen. En wat er is, kan niet als functioneel worden beschouwd. Het opgenomen materiaal dient zelden als een directe aanvulling op de tekst.

• Opdrachten

De open vragen zijn reproductievragen van het 'waar-wie' type. Een andere vraagvorm wordt zelden gehanteerd. Dit is wel het geval bij het extra oefenmateriaal, maar waarom alleen maar daar?

• Inhoud

In dit katern leest men als het ware van begrip naar begrip. Hierdoor wordt het geheel onoverzichtelijk en bovendien erg saai. Dit gevoel wordt versterkt doordat er geen gebruik wordt gemaakt van achtergrondinformatie uit de beleavingswereld van de leerlingen. Juist bij dit onderwerp is dat een gemiste kans.

Nadelig is ook dat er geen scheiding is aangebracht tussen Nederland en de VS. Dit werkt verwarrend en bemoeilijkt het leerproces.

Th.M.F.M. Koops en J.S. Wijne, *Examen* *uitgave* (Uitgeverij Educatief)

Boek van de maand

G. Pieters bespreekt:

D.E.H. de Boer, J. van Herwaarden, J. Scheurkogel, *Middeleeuwen* (Wolters Noordhoff, Groningen 1989) 457 blz., geïll., prijs f69,-.

handboeken (bij voorbeeld dat van H. Koenigsberger, of de vertaalde LeGoff) resteert slechts het handboek van R.C. van Caenegem, die weliswaar een grote samenhang ontwierp maar geen mensen ten tonele voerde.

Ook in vergelijking met de uitgevers aandacht voor de Oudheid en de Nieuwe Tijd begon het 'gat van de middeleeuwen' geant te worden.

Wolters-Noordhoff wist vervolgens het gemis nog eens extra in te scherpen door jaar na jaar hét nieuwe handboek van de middeleeuwen in het vooruitzicht te stellen. De alvast gepubliceerde inhoudsopgave moest natuurlijk dienen om al te verstokte 'Janse-nisten' voor te bereiden op een drastische herziening van stof en aanpak.

Vanwaar die traagheid?

Hoe dan ook, het moet voor de uitgever (en de schrijvers!) een prettig gevoel zijn om ondanks het trage productieproces een primeur te hebben in een markt met weinig aanbieders.

Een drieluik

Het boek is opgezet als een groots drieluik. Toegang daartoe verschaffen twee hoofdstukken, die respectievelijk de periodisering en waardering van de middeleeuwen, en de overgang Oudheid - Middeleeuwen behandelen. Elk luik behandelt steeds in drie hoofdstukken een aspect van de middeleeuwen (het politiek-institutionele, het sociaal-economische en het religieus-culturele). De rondgang eindigt met een overzicht van de bronnen van de middeleeuwse geschiedenis.

Vanzelfsprekend als deze aspectenbenadering voor menigeen moge zijn, de gelijkwaardige behandeling van elk van de drie, een behoorlijk stuk stofvernieuwing, de longitudinale ordening over het gehele tijdvak, de aandacht voor de wijze waarop het drieluik scharniert, en vooral ook de expliciet verwoorde visie van een Braudeliaanse synthese tussen de zogenaamde evenementiële en structurele geschiedenis, zijn evenzovele gedurfde opties. En zeker als het

erom gaat een periode van 1000 jaar te coveren verdient de aanpak de nodige krediet.

Kunnen de auteurs de last van hun bedoelingen torsen? en maakt het boek waar wat het beloofd?

Tijden en typen

Het eerste hoofdstuk behandelt onder meer de vraag of de eeuwen die liggen tussen ruwweg 400 en 1500 het best begrensd en geordend kunnen worden met een chronologische periodisering (een opeenvolging van absolute tijdreeksen met eigen kenmerken), of een maatschappij-historische typologisering (een ordening naar ontwikkelingsstadia van samenlevingen).

De auteurs bekennen kleur door de verklarende kracht van de tweede te accepteren maar overigens de eerste benadering tot uitgangspunt te nemen voor het boek. Daarmee geven ze te kennen - en dat is hun bedoeling en goed recht - dat het boek zal handelen over de westerse middeleeuwen in Europa; de huiwer om met een maatschappij-typologische aanpak de arena van de wereldgeschiedenis in het kader van een comparatieve aanpak te moeten betreden is waar het gaat om een leerboek ook wel begrijpelijk. Jammer is het dat de auteurs op dit punt geen vingeroefeningen hebben gemaakt in de tijd-ruimte van de westerse middeleeuwen: de aandacht die de 'periferie' (onder andere Byzantium, de Islamitische wereld of Oost-Europa) ten deel valt kan moeilijk als zodanig gezien worden.

Ten aanzien van de chronologische periodisering worden in essentie de inzichten van Van der Kieft gevolgd - respectievelijk van een analytische (door saillante fenomenen/feiten in de verschillende maatschappelijke sectoren te traceren) en een synthetische benadering (door als het ware aksentverschillen in een totaal historisch landschap te ontwaren).

Met de heden ten dage gebruikelijke nadruk op de continuïteit van maatschappelijke en culturele processen (onder meer een gevolg van een toegenomen kennis van 'longue-durée'-verschijnselen) lijkt de betekenis van de traditionele periodisering verder in te boeten: men voelt de aarzeling en verlegenheid bij de auteurs als ze voor de overgang

Van maar weinig boeken kan gezegd worden dat het geïnteresseerde publiek er reikhalzend naar heeft uit gezien. Het onlangs verschenen handboek over de geschiedenis van de middeleeuwen van de hand van De Boer, Van Herwaarden en Scheurkogel is er echter zoeen. Alleen al door z'n verschijnen voorziet het in een behoefte. Immers in de afgelopen 10 à 15 jaar is geleidelijkaan de paradoxale situatie ontstaan dat we enerzijds getuige waren (en zijn) van een ook door de auteurs gesignaleerde "middeleeuwengolf", maar anderzijds niet de beschikking kregen over een up-to-date handboek van eigen bodem.

De face-lift die het veelgebruikte handboek van H.P.H. Jansen onderging kwam te laat en was ook onvoldoende om de gebruikers echt tevreden te kunnen stellen: de uitgever is hier te gemakzuchtig geweest. Dat het boek desondanks stukgelezen is (ook letterlijk: je komt nogal wat 'Jansens' tegen in zo'n klein ringbandje) is behalve de verdienste van de 'verteller' Jansen ook het gevolg van het ontbreken van bruikbare alternatieven.

Wanneer ik voorbij ga aan buitenlandse

van de Oudheid naar de Middeleeuwen ruim 400 jaar nodig hebben (van 300 - 750), terwijl de overgang naar de Nieuwe Tijd een aanvang neemt in de 14e eeuw en voortduurt in de 16e; het laatste krijgt ook geen vertrouwd etiket meer mee (zoals Late Middeleeuwen, of Crisis van de Middeleeuwen), nee, de historische evolutie voltrekt zich in trage golven van veranderingsprocessen in staat, maatschappij, economie en cultuur. In zo'n benadering is natuurlijk elke eeuw al gauw een overgangperiode.

Binnen de middeleeuwen is het nadrukkelijk de zogenaamde lange 12e eeuw die als caesuur het tijdvak in tweeën uiteen doet vallen en die eeuw krijgt gewicht als kapstok voor de stofordening. Hier trekken de auteurs terecht periodologische konsekwenties uit de centrale plaats die de 12e eeuw in de geschiedschrijving heeft verworven (zie bij voorbeeld bij Haskins, Duby of Anderson) en lijken ze de voorkeur te geven aan maatschappijhistorische typologie wanneer gesteld wordt dat *'...een van de belangrijkste transformaties (...) de geleidelijke verandering van een agrarische in een agrarisch-verstedelijkende (!) samenleving is.'* (p.207)

De typologische ordening is in de tekst steeds voelbaar zoals ook met name blijkt in die hoofdstukken waarin een chronologische ordening ondergeschikt gemaakt is aan een analyse van samenlevingskarakteristieken (zo bij voorbeeld hoofdstuk 7 en 8). Van een konsekwente toepassing van zo'n tweeledig schema is overigens geen sprake. Ofschoon van de traditionele subperiodisering in vroege-, hoge- en late-middeleeuwen gezegd wordt dat die verwarrend werkt grijpen de auteurs (impliciet) op dit schema terug, bij voorbeeld in hoofdstuk 11 bij de behandeling van de kunsten of in hoofdstuk 6 waar de economische evolutie gedurende het tijdvak beschreven wordt in een drietal fasen: achtereenvolgens een tijdperk van contractie (medio 4e - medio 10e eeuw), een tijdperk van expansie (10e - eind 13e eeuw), een tijdperk van transformatie (eind 13e - begin 16e eeuw). Nog afgezien van de gebezigde periodologische termen is mijns inziens hier een tweedeling goed te verdedigen; meer dan te zoeken naar de eerste signalen van economische opleving ware het beter om het snijvlak opnieuw in de 12e eeuw te leggen omdat dan de expansievervalschijnselen (ontginning, stijging van rendementen) algemeen en in ieder geval dominant zijn en een nieuwe economische orde is ontstaan.

Chronologie en typologie vallen over elkaar heen en waar dat tot verwarring leidt komt dat omdat de kool en de geit gespaard moesten worden.

Exemplarisch in dit verband is het onzuivere gebruik van periodologische termen. In het licht van met name de bijdragen van de historische sociologie met z'n nadruk op begrippen als figuratie en transformatie, structuur en proces is het begrijpelijk dat normatieve etiketten (zoals 'vroeg', 'hoog', 'laat' met z'n cyclische bijbetekenis, laat staan 'herfststij der middeleeuwen', of het nogal inhoudsloze 'eerste' en 'tweede middeleeuwen') zoveel mogelijk vermeden zijn. In plaats daarvan figureert nu het door de auteurs gekoesterde begrip transformatie, dat door het lichtvaardige gebruik ervan boven zijn stand gaat leven.

Terwijl het begrip het best gereserveerd zou kunnen worden om het veranderingsproces (en de versnelling daarvan) van het ene samenlevingstype naar het andere mee aan te duiden - een inhoud waarvan de auteurs zich ook bij gelegenheid bedienen (bij voorbeeld op p.170) heeft het elders de betekenis van een 'specifiek veranderingsproces' (bij voorbeeld 'bestuurlijke transformatie' op p.49) of slechts 'verandering'. Waar zeg maar de late Middeleeuwen 'het tijdperk van transformatie' gaan heten moeten de eeuwen tussen de 3e en 8e eeuw het doen met 'langdurige overgangperiode'.

Op deze wijze verliezen begrippen hun verwijzende en specifieke betekenis.

Evenement en structuur

Deze begrippen plegen de gelaagdheid van historische verschijnselen en processen aan te duiden en ons te attenderen op het complexe karakter van feiten en verschijnselen. In het boek wordt dit inzicht van samenhang tussen evenement en structuur vooral toegepast op de stofordening, en worden ze separaat behandeld: zo bevat het eerste, het politieke luik, achtereenvolgens een diachrone schets - een evenementengeschiedenis - van de territoriale ontwikkelingen (hoofdstuk 3 en 4) en wordt besloten met een meer begripsmatige en synchrone analyse van de politieke samenleving. En bij voorbeeld het sociaal-economische luik opent met de bespreking van de interseculaire golfbeweging en van de samenstellen-de delen en de determinanten van de macro-economische ontwikkeling, terwijl in de hoofdstukken 7 en 8 de structuur van stad en platteland geanalyseert wordt in een gro-tendeels synchroon kader.

Deze aanpak werpt bijvoorbeeld zijn vruchten af in Hoofdstuk 5 'Middeleeuwse machts-verhoudingen', waarin de gehanteerde in-deling weliswaar vragen oproept (wie de 'wortels' bespreekt zou het ook over de

'kruin' van de late Middeleeuwen moeten hebben), maar waarin de besproken kernbegrippen (bij voorbeeld macht en gezag, familie en stam, rechtspraak) evenzovele sleutels tot het politiek universum zijn: hier geniet men van de toegevoegde waarde van het boek.

En zo is de oogst van de recente geschiedschrijving van items als primaire samenlevingsverbanden (gezin, familie, geslacht), de vestigingsvormen in hun wisselwerking met natuur en macht, of hiërarchiseringsmechanismen bijeengebracht in de hoofdstukken 'Agrarische samenleving' en 'Stedelijke samenleving'. Rijke hoofdstukken met een hoge transferwaarde.

Opvallend is dan dat in het derde, het religieus-culturele luik, dit compositorisch uitgangspunt (onbedoeld mag ik aannemen) verlaten is: de tekst van de hoofdstukken 9 en 10 over de christelijke samenleving is uiteengevallen in brokjes diachroon verhaal en partjes 'structuur'.

De uitwerking

In nog een opzicht heeft het tweetal 'evenement en structuur' een stempel gezet op het boek. Het lijkt namelijk op alsof de ambitie die gestoken is in een stuk stofvernieuwing en -verdieping ten koste is gegaan van de meer traditionele, diachroon geordende onderwerpen - alsof daaraan te weinig eer te behalen viel. Tekorten zitten naar mijn smaak niet zozeer in de uitgangspunten van het boek, maar in de uitwerking en deels ook in het verhaal zelf.

Het totaal aan politiek-evenementiële feiten, geordend per land of regio, wordt hier geplaatst onder het hoofd 'territoriale ontwikkelingen' en in het perspectief gezien van de spanning tussen rijk en regio; dit tweetal - nog aangevuld met/vervangen door territoriaal en supra-territoriaal gezag, respectievelijk lokale autonomie en centraal gezag (p. 95) - moet de lezer gidsen in het politieke landschap.

En dan laat de gids het afweten omdat zijn definiërend vermogen tekortschiet. Wat is eigenlijk een rijk? En wat heeft de regio met een rijk te maken? Is regio gelijk te stellen aan territorium, en rijk aan superterritorium? Volgen ze in tijd op elkaar, zijn ze elkaars tegenpolen? Ik meen dat de auteurs zich door deze onnauwkeurigheden tegelijkertijd het zicht benemen op een duidelijk begripsmatig onderscheid tussen rijk en staat (en in het verlengde daarvan natie). De aandacht is daarmee komen te liggen op de kenmerken van en/of de omstandigheden waaronder rijken (of welke andere dominante politieke organisatievorm dan ook)

ontstaan en verdwijnen. Zo meldt men dat *'...vanaf het midden van de tiende eeuw zich opnieuw een versterking van het supraterritoriaal gezag begon te manifesteren, het eerst in de Duitse gebieden en in de Scandinavisch-Engelse unie, later ook in Frankrijk'*.

Het gekozen tijdsgewricht geeft nu juist een gedifferentieerd proces te zien: in het Oost-Frankeland de ontwikkeling naar een (groot) rijk (en geen staat), in het West-Frankeland voortgaande versplintering (nu pas komen de graafschappen aan de beurt!) en straks (in de 12e eeuw) het ontstaan van een staat (en geen rijk).

De (terechte) keuze voor een aspectenbenadering neigt naar het gevaar van een zekere verkokering, zeker bij een al te rigoureuze toepassing. Dat wordt bij voorbeeld duidelijk bij plaatsing van de feodaliteit: als sociaal systeem krijgt het uitvoerige aandacht in hoofdstuk 7, maar een bespreking ervan als een politiek systeembegrip in hoofdstuk 3 wordt node gemist; en eigenlijk had het als structurerend concept in de inleiding op dat hoofdstuk behandeld moeten worden. Wat rest is teveel een 'uitgeklede' geschiedenis, en wie wat lekkers voorgezet wil krijgen moet echt nog even wachten.

Wat verder opvalt - en ook nu is het eerste luik wel erg exemplarisch voor de sterke en zwakke kanten van het boek - is de ongelijksoortigheid van de drie hoofdstukken. In ieder geval twee handen hebben hier de pen beroerd - een linker- en een rechterhand, die van elkaar niet weten wat ze doen. Hoofdstuk 3 vertoont een verbrokkelde ordening en de mogelijkheden van een longitudinale behandeling worden onvoldoende benut (tot drie keer toe krijgen we bij voorbeeld een brokje 'Byzantijnse en Islamitische wereld'). Voeg daarbij een slordige stijl en inhoudelijke onnauwkeurigheden, dan laadt de schrijver de verdenking op zich de materie onvoldoende te beheersen.

Het voornemen van de auteurs om ook aandacht te schenken aan de 'periferie' is op zichzelf loffelijk - met het risico van nog grotere stofoverladenheid - maar vereist wel een heldere, geserreerde en typerende schrijfstijl.

Het daaropvolgende hoofdstuk 4 verraadt daarentegen een betere stofbeheersing en stijl en maakt zijn gidsfunctie wel waar, wanneer kort en kenmerkend de politieke evolutie wordt geschetst: van feodale rijken (opnieuw geen uitleg), via feodale staten, waarin de gezagsuitoefening gekenmerkt wordt door suzeriniteit, naar monarchale staten met vorstelijke soevereiniteit.

Dergelijke onevenwichtigheden laten zich ook aanwijzen in het cultureel-religieus luik:

hoofdstuk 9 opent met een hele basale, maar verrassende introductie op het christelijk geloofsgoed (wie is Jezus van Nazareth; wat zijn sacramenten) en de vroeg-christelijke organisatie van de kerk, waarna een andere hand de pen overneemt en het verhaal onafhankelijk en in mineur laat eindigen: waar de beschrijving van de confrontatie tussen christendom en heidendom boeit, is de aandacht voor Benedictus, zijn regel en beweging minimaal, wordt Cluny even in het voorbijgaan genoemd en worden we eindeloos onderhouden over het peregrinatie-ideaal. En ook voor het volgende hoofdstuk geldt dat de twee hoofdlijnen een rommelige ordening en een matige stofbeheersing niet kunnen verhullen. Waarom is hier niet volstaan met een strak- en diachroon geordend hoofdstuk 9 en de meer structurele kenmerken van de christelijke samenleving bijeengebracht in hoofdstuk 10?

Tenslotte

'Drie weten meer dan een'. Van de juistheid hiervan spreekt alleen al de omvang van het boek: 420 dichtgedrukte bladzijden, inclusief een aantal illustraties en kaartjes die van instructieve bijschriften - oplopend tot een halve pagina! - zijn voorzien. Deze coproductie heeft het boek ongetwijfeld rijker en informatiever - en op onderdelen ook specialistischer - gemaakt dan waartoe één schrijver in staat is. Mede daarom ook zijn de meer thematische onderdelen goed als afzonderlijke essays te genieten; het boek verkrijgt daardoor een stuk toegevoegde gebruikswaarde. Anderzijds zijn er daardoor verschillen opgetreden in stijl, diepgang en betrouwbaarheid, en (didactische) bruikbaarheid. Vermoedelijk toch nog sporen van grote haast.

Een strenge eindredactionele hand - zowel in stijl als ordening - had het boek meer eenheid kunnen bezorgen en zeker ook korter kunnen maken. En dat laatste was met name welkom geweest voor onderwijsgebruik.

Welke hoofdstukken lenen zich nu het best - de bezwaren van hierboven in aanmerking genomen - voor een introducerend overzicht van pakweg 200 pagina's voor eerstejaarsstudenten? Maar, zullen de auteurs tegenwerpen 'een handboek is toch ook vooral een werkboek'. En zo is het. Geen handboek of de lezer (en zeker de beroepslezer) gaat in de slag met de tekst: eerst plaatst hij een paar bescheiden voetnoten, dan verschijnen de aantekeningen in de marge en tenslotte 'herschrijft' hij de tekst tot iets nieuws. Het boek heeft daarmee aan z'n functie beantwoord.

Aan het werk dus - lezers en schrijvers.

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Pierre Bourdieu is een van de grote vernieuwers van de moderne sociale wetenschappen. In *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* maakt de lezer kennis met zijn opvatting van een 'reflexieve' sociale wetenschap. Aan de orde komen onderwerpen als culturele distinctie, de sociale macht van de taal, de vorming van klassen, object en roeping van de sociale wetenschappen. Van Gennep in Amsterdam gaf de bundel uit. De prijs bedraagt f 49,50.

Bij Ambo in Baarn kwam *Het verborgen raderwerk* uit (f 29,50). D. Draaisma bespreekt hierin de verscholen mechanismen die de cadans van het uurwerk tot onze tweede natuur hebben gemaakt. Leidmotief is de parallel tussen het mechanisch uurwerk en de computer. Beide machines hebben ons denken en handelen beïnvloed, niet alleen als technisch apparaat maar ook als analogie in wetenschap en filosofie. Zo laat de auteur zien dat uurwerken in de 17e eeuwse debatten over de aard van het bewustzijn dezelfde rol hebben gespeeld als de computer in de hedendaagse discussie over artificiële intelligentie.

De Gentse koopman Pieter Seghers, die leefde in de zestiende eeuw heeft destijds zijn leven beschreven. Het boek is nu opnieuw verschenen. We maken zijn avontuurlijke opleiding tot internationale handelaar mee en volgen zijn carrière die hem via Londen, Cadiz, Sevilla en Antwerpen weer in Gent doet belanden, waar hij zich als schepen verdienstelijk maakt.

Naast de mercantiele aspecten komt ook het gezinsleven van Seghers in *Een koopmansleven in troebele tijden* van K. Degryse ruim aan bod. Hadewijch in Baarn gaf het boek uit voor f 29,50.

Z.R.W.M. von Martels schreef *Augerius Busbequius. Leven en werk van de keizerlijke gezant aan het hof van Süleyman de Grote* (verkrijgbaar bij de auteur, adres Tolhuisweg 11, Dalfsen Prijs f 75,-). Naast een historiografisch overzicht en een uitgebreide levensbeschrijving van Busbequius gaat de schrijver in op de verschillende reizen van deze 16e eeuwse om af te sluiten met een overzicht van de wetenschappelijke terreinen waarop Busbequius actief was.

In *Een ander China* geeft sinoloog Jonathan Spence aan de hand van zestien biografieën een beeld van de ontmoeting van twee culturen. Van de Duitser Adam Schall, die als missionaris in de 17e eeuw met zijn astronomische kennis een belangrijke bijdrage leverde aan de Chinese cultuur, tot Michail Borodin, die als ambassadeur van de Russische revolutie het communisme in China poogde te importeren, ieder voor zich hebben zij geprobeerd een westers stempel op de Chinese samenleving te drukken. AGON in Amsterdam gaf dit boek over westerse adviseurs in China (1620-1960) uit.

Bij Fibula verscheen in de serie 'Geschiedenis van cultuur paperbacks' *Geschiedenis van het midden-oosten* van J. Buitkamp. Het omvat de geschiedenis van de landen Irak, Egypte, Libanon, Iran en Turkije. In kort bestek wordt er een breed overzicht gegeven van verleden en heden van elk van de genoemde landen. Het boek kost f 19,90.

In *Bewind en beleid bij de VOC* wordt de samenstelling geanalyseert van de bewindhebberscolleges van de Compagnie in de jaren 1672-1702 en de rol van de individuele personen daarin. Veel aandacht heeft de auteur, F. Gaastra, voor het financierings- en dividendbeleid bij de Compagnie, voor voorstellen tot 'redres' en bezuiniging van de directie en voor activiteiten van bekende bewindhebbers als de diplomaat en regent Coenraed van Beuningen en de Amsterdamse burgemeester en wiskundige Joannes Hudde. Het boek verscheen bij de Walburgers in Zutphen.

In Nederland maakten radicale patriotten na 1795 met steun van Franse revolutionaire troepen niet alleen een einde aan de oude regentenoligarchie, maar tevens aan de financiële autonomie van de gewesten. Zo werd de basis gelegd voor het

kleio

nummer 5/90
pagina's 28 en 29

financiële instrumentarium waarmee de nationale overheid tot op de dag van vandaag haar sociaal-economisch beleid voert. *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek* van J.M.F. Fritschy gaat over de vraag in hoeverre de Nederlandse volksvertegenwoordigers met dit instrumentarium een 'patriots' financieel beleid wisten te realiseren. De Stichting Hollandse Historische Reeks deed het boek verschijnen.

Roel Pieterman is de auteur van *De plaats van de rechter in Nederland 1813-1920* dat uit kwam bij Gouda Quint in Arnhem (f 47,50). Vanuit een kritisch perspectief worden in dit boek cruciale 19e eeuwse strevingen naar de rechtsstaat - die hun inspiratie duidelijk aan de Verlichting ontleen - geanalyseerd.

Rooms, rijk of regentesk van M. Duijven-dak volgt de ontwikkeling van de machts-verhoudingen in oostelijk Noord-Brabant vanaf de Franse Tijd tot aan omstreeks 1914. Tot 1895 domineren de Bossche families Van Rijckevorsel, De la Court en Van Lanschot in de regio. Daarna zijn het de industriëlen die nauwe banden aangaan met de nieuwe katholieke kiesverenigingen. Deze kiesverenigingen en de nieuwe sociale bewegingen laten de traditionele elite nog maar één keuze: aanpassing of ondergang. Het Noord-Brabants Genootschap gaf het boek uit. Prijs: f 39,50.

Ed. de Nève, pseudoniem voor Jean Lenglet, werd honderd jaar geleden geboren in Tilburg. Hij had iets van de bohémien en de avonturier, maar ook van de strijder tegen onrecht en onderdrukking. In de jaren 1930 tot 1950 speelde hij een opvallende rol in de wereld van literatuur en journalistiek in ons land. Desondanks is hij vrijwel vergeten. E. van der Wilk schreef over deze schrijver *Ed. de Nève*, dat verscheen bij uitgeverij De Schaduw in Tilburg.

Bericht uit 1929 tenslotte, verscheen naar aanleiding van het 60-jarig bestaan van het PTT Museum in Den Haag in 1989. De inhoud bestaat uit 5 lezingen die eind vorig jaar in het museum zijn gehouden. De voordrachten, van onder andere H.A. Diederiks, J. Bosmans en M. Schwegman, behandelen onderwerpen die betrekking hebben op de sociale geschiedenis van Nederland. De bundel is in het PTT Museum te koop voor f 20,-.

Kees Torreman

ROMEINEN EN GERMANEN

Lex Lammen, Drusus in de Betuwe. De komst van de Romeinen in Nederland (Ambo, Baarn 1989) 191 blz., met illustraties, prijs f39,80.

De grote kracht van Lammen is zijn vermogen om in kort bestek een helder en duidelijk overzicht van een onderwerp te geven. Hij begint *Drusus in de Betuwe* met een aantal van zulke overzichtshoofdstukken waarin hij de achtergronden schetst van het "gedenkwaardige jaar 12 v.C."

Lammen beschrijft eerst de opkomst van Rome van eenvoudig dorpje tot de republiek die grote delen van Italië aan haar gezag onderwerpt. Daarop volgt dan een wat gedetailleerdere schets van Julius Caesar en zijn opvolgers. Hierna verschuift even de aandacht naar de Bataven. Lammen laat zien dat de weinige kennis die we over hen bezitten in de loop der tijden door diverse historici voor hun eigen doeleinden is aangevuld met aan hun fantasie ontsproten beschrijvingen. Al snel echter keert Lammen terug naar het terrein van de Romeinse geschiedenis. Nu is het de beurt aan Octavianus/Augustus en zijn directe familie om in de schijnwerpers gezet te worden. Ook Drusus behoort tot deze groep en er wordt gewag gemaakt van zijn trektochten door Zwitserland, Gallië en Germanië. Lammen legt uit dat er plannen zijn om via de grote rivieren in Nederland en het Flevomeer een veldtocht naar Noord-Duitsland te wagen. Het is daarvoor van belang, dat 'Nederland' in bevriende handen is.

De Batavieren zijn, zo stelt Lammen, in onmin geraakt met hun eigen Germaanse volk der Chatten. Er heeft bij dat volk net een wisseling van de macht plaatsgevonden: de koning is vervangen door een groep aristocraten. De Batavieren (het woord zou "beteren" kunnen betekenen) vormen de clan van de afgezette koning en zijn belust op wraak. Op dit gelukkige ogenblik wordt er contact gelegd met de Romeinen. In ruil voor militaire diensten worden de Batavieren opgenomen in het Romeinse Rijk. Zij verhuizen naar het rivierengebied in Nederland om als garnizoen de doortocht naar Noord-Duitsland vrij te houden. Door interne moeilijkheden bij de Romeinen laat de Germaanse expeditie op zich wachten. Het bevalt de Batavieren wel in de 'Betuwe' (Lammen kan geen uitsluitsel geven over de exacte herkomst van de naam, maar concludeert dat het waarschijnlijk is dat de Batavieren aan het land hun naam gaven in plaats van andersom) en ze vestigen zich er blijvend. Pas later wanneer de militaire eisen van de Romeinen serieus worden, komen ze

in opstand tegen hun nieuwe meesters.

Al met al is de lezer dan al op driekwart van het boek en over 'Drusus in de Betuwe' heeft hij nog heel weinig gelezen. In het hoofdstuk over de gebeurtenissen in het jaar 12 v.C. staan welgeteld 12 pagina's over de veldtocht die Drusus onderneemt tegen de Germanen en zo dus de Betuwe betreedt. De veldtocht is geen doorslaand succes.

In een laatste hoofdstuk wordt kort geschetst hoe het afliep met het bondgenootschap tussen Romeinen en Batavieren. Eén ding is dan wel duidelijk geworden: de schoolboekzin "in het jaar 50 voor Christus kwamen de Batavieren in holle boomstammen de rivieren afzakken" is onzin. De datering klopt niet en aangezien de Batavieren als aristocraten te paard reisden, kunnen de holle boomstammen ook naar het rijk der fabelen worden verwezen.

F. Vogelzang

G.J.M. Bartelink, De geboorte van Europa (Coutinho, Muiderberg 1989) 166 blz., prijs f29,50.

De volksverhuizingen in de vijfde eeuw betekenden het einde van het West-Romeinse rijk. Deze ondergang ging gepaard met enorme ravages die door de plunderende barbaren werd aangericht. Economische en culturele activiteiten stagneerden voorlopig.

Vanuit verschillende invalshoeken probeert Bartelink een antwoord te geven op de vraag in hoeverre het antieke erfgoed deze chaotische overgangperiode tussen late Oudheid en vroege Middeleeuwen overleefde en bijdroeg tot het ontstaan van het christelijk Europa.

Het algemene culturele verval na de ondergang van Rome is enorm geweest, maar toch is niet alles verdwenen. Na enkele decennia zien we in de Germaanse Rijken die binnen het voormalige imperium ontstaan waren, een proces van culturele beïnvloeding van de kant van de verslagen Romeinen. De caesuur die de volksverhuizingen veroorzaakt hebben is volgens Bartelink maar betrekkelijk. Er is wel degelijk sprake van continuïteit, zij het op een veel lager niveau.

De culturele beïnvloeding door de Romeinen bleek vooral in de taal. Het Latijn wist zich als gesproken taal redelijk te handhaven en leeft voort in tal van Romaanse talen. Doordat de Kerk, als enige instelling die de volksverhuizingen overleefde, het Latijn als officiële liturgische taal bleef gebruiken, zijn ook veel profane literaire werken bewaard gebleven. Sleutelfiguren in dit proces waren de filosoof Boëthius, de geschiedschrijver Gregorius de Grote en de encyclo-

pedist Isidorus van Sevilla.

De Romeinse steden en vaak ook elementen van de Romeinse administratie en het bestuur hebben deze periode van chaos overleefd. Het schoolsysteem en de beeldende kunst zijn daarentegen door de volksverhuizingen naar een primitief niveau weggezakt.

Bartelink laat zien dat dit een periode was waarin uit een botsing en later een versmelting van de Romeinse en barbaarse wereld een nieuwe Westeuropese beschaving is ontstaan, waarin het Christendom een grote rol speelt. Het was zijn bedoeling om in korte samenvattingen belangrijke aspecten van deze tijd te behandelen. Voor wie aan die samenvatting niet genoeg heeft is aan het einde van iedere paragraaf een literatuurlijstje opgenomen. Het boek eindigt met een begrippenlijst.

De geboorte van Europa is voor onderwijsdoeleinden geschreven. Dat doel lijkt me gehaald: menigeen kan dit werk van nut zijn.

Wim Rongen

HOOFSE CULTUUR

Joachim Bümke, *Hoofse Cultuur* (Het Spectrum, Utrecht 1989) twee delen, in totaal 811 blz., f29,90 per deel.

In zijn bijdrage tot de bundel *Hoofse cultuur* uit 1983 schetst prof. F.W.N. Hugenholtz de achtergronden van de opkomst van de hoofse cultuur in de twaalfde eeuw. Het inzicht dat er toen veel veranderde bestaat al langer. Die veranderingen, zegt Hugenholtz, geven geen verklaring voor het verschijnsel hoofse cultuur, maar vormen wel de achtergrond. Om te beginnen zijn er vanaf het einde van de elfde eeuw geen invallen van buitenaf meer te vrezen. De Noormannen zijn, net als de Magyaren al eerder, tot rust gekomen en vormen geen dreiging meer aan de kusten en langs de grote rivieren. Ook de interne rust in Europa wordt hersteld doordat de macht van vorsten en Kerk groter wordt. Die rust is een voorwaarde voor de opkomst van het handelsverkeer. Mede door verbeterde landbouwmethoden treedt er dan vanaf de elfde eeuw een bevolkingsgroei op, eerst geleidelijk, later vrij sterk, totdat in de veertiende eeuw natuurrampen en de pest aan die groei een einde maken. Steden ontstaan en geld gaat een belangrijke rol spelen. Vooral de vorsten kunnen dankzij dat geld politieke en maatschappelijke veranderingen doorvoeren. Door al deze ingrijpende wijzigingen, vooral op economisch terrein, veranderen ook de maatschappelijke structuren. Dat maakte het leven van de mensen ingewik-

kelder en minder overzichtelijk, waardoor er behoefte ontstond aan nieuwe normen. Tegen die achtergrond moet de opkomst van de hoofse cultuur gezien worden.

Bümke houdt zich met die achtergronden niet zo bezig. Hij probeert niet zozeer de alledaagse realiteit te beschrijven, als wel het verband te zoeken tussen de hoofse literatuur en wat hij noemt, de cultuur van de hoofse stand. En dus beschrijft hij de hoofse feestcultuur, de materiële cultuur van de adellijke stand, de omgangsvormen, de denkbeelden omtrent sociale volmaaktheid en de hoofse literatuur.

Uiteraard is hij er zich van bewust dat zijn, vooral Duitse, bronnen beslist niet altijd een exacte weergave van de werkelijkheid bieden. Hij laat alleen zien hoe in de hoofse literatuur aspecten van het leven van de adellijke stand als eten, kleren, liefde, toemooien, opvoeding, de positie van de vrouw beschreven worden.

Het is een naslagwerk waar je met plezier stukken uit kunt lezen, maar dat je een leerling niet hoeft voor te zetten, daarvoor is het boek veel te gedetailleerd.

Wim Rongen

VROUWENWERK

Jorien Meerdink, Astrid Jansen en Trude Poot, *Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960* (Wolters Noordhoff / Forsten, Groningen 1988) prijs f25,-

Elly Kloos, *Rappe Handen. Zeeuwse vrouwenarbeid 1900-1940* (De Koperen Tuin, Goes z.j.).

'Ik heb nooit gewerkt', zegt een van de vrouwen die voor *Rappe Handen* werd geïnterviewd. Tijdens haar huwelijk had ze de zorg voor een groot gezin en een huishouden, in de oogsttijd hielp ze op het land en als ongetrouwd meisje was ze 'in betrekking' geweest.

Dit is exemplarisch voor arbeid van vrouwen in de eerste helft van deze eeuw. Voor de vrouwen uit de landarbeiders-, vissers- en arbeidersgezinnen was aanpakken, meehelpen, altijd bezig zijn al was het maar met breien, iets vanzelfsprekends. Omdat deze arbeid niet of onderbetaald werd en bijna nooit in vaste betrekking werd verricht, werd ze niet beschouwd als 'echt werk'. Elly Kloos noemt daar nog bij: 'Men wil zich toch niet hoeven schamen en de erkenning arbeid te hebben geleverd kan toch inhouden dat er anders gebrek zou zijn geleden, dat de echtgenoot er in zijn eentje niet in slaagde

kleio

nummer 5/90
pagina's 30 en 31

om als kostwinner voldoende geld binnen te brengen, dat de moeder misschien niet haar gezin de volle honderd procent de aandacht gaf die het verdiende en dus de kinderen verwaarloosde'.

Beide onderzoeken gaan over arbeid van de (gehuwde) vrouw in een bepaalde regio. *Bollenpelsters* beschrijft het werk in een bedrijfstak die als specifiek vrouwelijk werd gezien, *Rappe Handen* beschrijft alle arbeid die in Zeeland werd verricht door vrouwen, op het land, in de visserij, in winkels, als dienstbode, als fabrieksarbeidster en in de later opkomende 'nette' berpepen op kantoor, in het onderwijs en in de verpleging. Ook hier valt het op dat vrouwen het slechtst betaalde en 'typisch' vrouwelijke werk deden, wat vaak door de tijdelijke aard of doordat het thuisarbeid was, te combineren viel met de taak als moeder en met het huishouden.

In de literatuurlijst van beide boeken wordt *Verborgen arbeid, vergeten arbeid* van Selma Leydesdorff genoemd. Haar idee dat de cijfers van bijvoorbeeld het CBS wat vrouwenarbeid betreft niet overeenstemmen met de realiteit wordt in deze twee onderzoeken verder uitgewerkt. Visleursters, bollenpelsters en andere vrouwen die werk verrichtten van tijdelijke aard zijn niet terug te vinden in de officiële statistieken.

Beide boeken zijn voorbeelden van oral history, de tijdvakken lenen zich daar goed voor.

Voor leerlingen en leraren die zich in het kader van het CSE 1990/1991 (hebben) bezig (ge)houden met vrouwenarbeid zijn dit soort boekjes een welkome aanvulling op het schoolboek, omdat ze veel informatie geven vanuit de vrouwen zelf over het alledaagse leven en werken. Voor scripties en literatuuronderzoek bieden beide boeken uitstekend bronnenmateriaal.

Elly Kloos geeft met *Rappe Handen* de eerste lijnen aan voor nader onderzoek naar vrouwengeschiedenis in Zeeland. Dit boek zou in de schoolbibliotheken van Zeeuwse scholen niet mogen ontbreken, temeer niet, omdat het ook de armoedige pre-industriële samenleving van het Zeeuwse platteland van voor de oorlog weergeeft.

De scholieren die de laatste jaren de taak van het bollenpellen grotendeels van gehuwde vrouwen hebben overgenomen, zullen de geschiedenis van deze bedrijfstak met interesse lezen, ook al omdat onderbetaling, stukloon en zere handen hen wel bekend voor zullen komen. En net als de gehuwde vrouwen kunnen de scholieren na gedane arbeid gemakkelijk afgedankt worden: *'Getrouwde vrouwen waren vroeger een ideale arbeidsreserve voor seizoenwerk,*

wanneer gedurende korte tijd duizenden extra krachten nodig waren die geen hoge looneisen stelden en die na afloop weer zouden verdwijnen' en 'Voor getrouwde vrouwen was het net mooi, die konden dan weer in het huis'.

Na het lezen van beide boeken hou je de indruk over dat er generaties vrouwen geweest zijn die onder armoedige omstandigheden hun 'rappe handen' lieten werken: bij de oogst, in de winkel, bij het gamalen pellen en in het huis, en het toch 'niet werken' noemden.

Want de norm was het moederschap en het huishouden; de praktijk leverde het nodige extra werk op dat niet goed betaald werd omdat het om ondergewaardeerde 'lichte' klusjes ging. De norm werd ook niet zo sterk gehanteerd in de crisistijd, toen het 'normaal' was voor vrouwen van werkloze mannen om bij voorbeeld te gaan bollenpellen, anders kregen hun mannen geen liefdadigheid van het armbestuur.

Bregje Pel

VARIA

Barre Tijden, Crisis en sociale politiek rondom de Zuiderzee (Walburgers, Zutphen 1989) 101 blz.

Het jaarboek 1989 van de Vrienden van het Zuiderzee Museum is een neerslag van een studiedag met als centraal thema 'Crisis en sociale politiek'.

Een aantal auteurs had de opdracht gekregen de visie van de Belgische historicus van Damme, dat sociale politiek uiteindelijk in het belang is van de heersende politieke, economische en godsdienstige elite, te toetsen. Dit deden zij aan de hand van onderzoeksgegevens van verschillende Zuiderzeesteden, die in de loop van de eeuwen in verval geraakt waren.

Het bekende beeld van de ernstige economische stagnatie en achteruitgang aan het eind van de achttiende en gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw, bleek wat betreft de Zuiderzeesteden te moeten worden bijgesteld, zoals dat de laatste jaren ook elders telkens weer noodzakelijk blijkt. Enkhuizen kende al eerder een rampzalige crisis met een, zelfs voor heel Europa, ongekende bevolkingsdaling van 21.000 inwoners in 1625 tot 6800 in 1795. Ook in Hoorn was er sprake van een ernstige situatie, maar in steden als Kampen, Muiden en Harderwijk was dit nauwelijks het geval.

De schrijvers zoeken naar een afdoende verklaring maar slagen daar, waarschijnlijk door gebrek aan plaatsoverstijgend onderzoek, nauwelijks in. De these, dat de laatste

genoemde steden hun economische crisis reeds in de zestiende eeuw te verwerken hadden gekregen en erna een antwoord op de economische problemen gevonden hadden, bleek voor Hindelopen in het geheel niet op te gaan. Er zal gewacht moeten worden op nader onderzoek om tot hardere conclusies te kunnen komen.

De stelling van Van Damme bleek voor de Zuiderzeesteden niet duidelijk bewijsbaar. Er werd door de plaatselijke elites niet uit opvallend eigenbelang gehandeld, er waren zelfs voorbeelden van waar altruïsme. Zo vond bijvoorbeeld de Hoornse predikant en koopman Cornelis Ris, oprichter van de 'Vaderlandsche Maatschappij van Reederij en Koophandel ter liefde van 't Gemenebest' dat winst uit deze onderneming ten goede moest komen aan de werkverschaffing en de armenschool. Ondersteuning voor de stelling van Van Damme kan misschien worden gevonden in het 'Oeconomische Werkhuis' te Enkhuizen. Dit had tot doelstelling *'Gemeene en Schamele lieden, die geen handwerken hebben geleerd'* werk te verschaffen. Bij een onderzoek uit 1801 bleken dat deze lieden kennelijk nagenoeg alleen onder vrouwen en meisjes te vinden waren. Waren de heren Regenten sociaal voelend of hadden ze gewoon behoefte aan goedkope arbeidskracht?

Het is jammer dat het belangwekkende inleidende artikel van de hand van Van Damme zelf over de sociaal-politieke ontwikkelingen in Nederland in comparatief perspectief bol staat van onnodig vakjargon en overbodig ingewikkeld taalgebruik. Een dergelijk geschreven artikel past misschien in een vaktijdschrift, maar in een bundel geschreven voor een groter geïnteresseerd publiek, getuige de titel, hoort het beslist niet thuis. Dit is jammer want nu is het boekje hoewel interessant van inhoud, in de praktijk slechts toegankelijk voor een select publiek, terwijl er juist grote behoefte is aan boeiende, goed geschreven regionale geschiedenis.

Joke van der Leeuw-Roord

Jaap Mooij, 125 Jaar vijfjarige (R)HBS en RSG te Sneek 1864 - 1989. Verkrijgbaar door storting van f35,50 op postbanknummer 811542 van de Friesland-bank te Leeuwarden o.v.v. rek.nr. 296428906 van de Reuniecommissie 125 jaar RHBS/RSG.

Ondergetekende heeft een zwak voor denkenboeken van scholen en met name voor die van (R)HBS-en, al was het maar omdat hij zijn eerste vijf leerzame leraarsjaren op zo'n HBS doorbracht. De school - in Helmond - was nog gehuisvest in een gebouw

uit de oertijd van Thorbecke en staat er, misschien als enige, nog steeds. Voor een suggestieve beschrijving verwijs ik naar het begin van Vestdijks *'Terug tot Ina Damman'*: *'Het had niet eens een portiek, zo plat was het. Niets vonder er houvast, alles zou eraf gegleden zijn, te pletter op de lange, rode, ingesleten stoep'*.

Dit gebouw van de RHBS in Harlingen (alias Lahrigen) staat er niet meer, evenals dat te Sneek; op p. 25 staat een foto van de afbraak in 1959. Een Vestdijk heeft deze school ook niet voortgebracht en of men überhaupt nog literaire of wetenschappelijke korypheeën heeft geleverd wordt uit dit boek niet duidelijk. Op p. 90 staat een lijst van beroepskeuzes van oudleerlingen, waarin de medicijnen en de (poly)technische opleidingen duidelijk overheersen; een wat nuchtere school dus, zo lijkt het.

Enige voorbeelden van 'carrières' geven o.a. als pronkstuk een Henk Haga die het tot in de Hoge Raad bracht, maar verder zijn de 'carrières' niet gespecificeerd, zoals W.A. Wagenaar dit bij voorbeeld heeft gedaan in zijn briljante geschiedenis van de 1e HBS met vijfjarige cursus in Rotterdam, *Eene eeuw binnen met de bel* (1965).

Desondanks is dit een belangwekkend en goed geïllustreerd boek, waaraan de schrijver - met zijn medeauteur Hylke Tromp - veel werk moet hebben besteed. Misschien komt een historicus binnen afzienbare tijd op het idee eens een soort cultuurgeschiedenis van het (voortgezette) Nederlandse onderwijs te schrijven aan de hand van dit soort schoolgeschiedenissen. Dat zou, komt me voor, een heel mooi boek kunnen worden.

E.M. Janssen Perio

L. Beek, *Pioniers der natuurwetenschappen. Deel 1. Van Mercator tot Zernike, Deel 2. Van Metius tot Kramers (Van Gorkum, Assen 1989) beide delen 184 blz., prijs per deel f34,50.*

De geschiedenis van de natuurwetenschappen krijgt binnen de canon van het geschiedenisonderwijs meestal weinig aandacht. Er zijn goede redenen voor; het is onmogelijk alle aspecten van de geschiedenis te behandelen, de ontwikkeling van de wetenschap past niet altijd even duidelijk in het gewone leskader (behalve bij voorbeeld bij de Verlichting en bij de Industriële Revolutie) en het onderwerp is vaak erg moeilijk voor een niet-natuurwetenschapper. Toch is het een heel interessant gebied en het is een lovenswaardig initiatief van Van Gorkum om dit braakliggende terrein vrucht te laten dragen.

Om dat te bereiken is nodig dat de samenhang van de natuurwetenschappelijke ontwikkelingen met de traditionele geschiedenis verduidelijkt wordt en moeten inhoud en betekenis van de diverse wetenschappelijke ontdekkingen voor leken toegankelijk gemaakt worden.

Is de auteur, journalist van oorsprong, daarin geslaagd?

Misschien een oneerlijke vraag, want hij ziet als zijn doelgroep beoefenaren van natuurwetenschappen, studenten en docenten Geschiedenis der Natuurwetenschappen en belangstellenden en niet specifiek mensen in het voortgezet onderwijs.

De beide deeltjes bestaan uit korte levens- en werkbeschrijvingen van een aantal beroemde (deel 1) en minder beroemde (deel 2) Nederlandse natuurwetenschappers. Al die korte biografieën zijn per deel chronologisch geordend. Dat is dan meteen de enige ordening die er is, want een kader waarbinnen al die personen geplaatst kunnen worden wordt niet gegeven. Dat ligt aan de aard van de stukjes: ze zijn eerder los gepubliceerd in het personeelsblad van Philips en hebben geen intrinsieke samenhang. Maar juist dat algemene kader is voor het onderwijs wel belangrijk. Weinig van de beschreven wetenschappers komen voor in de bestaande geschiedenismethoden ('s Gravesande, Van Musschenbroek, Van der Waals, Eijkman, Zeeman etc.). Wil de docent aandacht aan hen besteden, dan moet wel duidelijk worden op welke wijze ze kunnen worden ingepast.

Stilistisch zijn de stukjes van een erbarmelijke kwaliteit. De informatie over de personen is zo oppervlakkig dat zij niet tot leven komen en wetenschappelijke uitleg blijft beperkt tot een opsomming van ontdekkingen, waarvan het belang een leek ontgaat. een goede encyclopedie en het Biografisch Woordenboek (waaruit de schrijver veel geput heeft) zijn duidelijker bronnen. F. Vogelzang

Tony Saich, Frénk van der Linden e.a., *Hemelse Vrede; de lente van Peking* (Uitgeverij Balans, Amsterdam 1989) met foto's van Vincent Mentzel en Irene Slegt, 148 blz., prijs f25,-.

Wanneer u dit leest is het alweer een jaar geleden dat de 'lente van Peking' tot een bloedig einde kwam op het Plein van de Hemelse Vrede. Op dat plein heb ik gelopen met een aantal collega's tijdens de VGN-reis naar China in 1988. Wat er toen onderhuids allemaal leefde hebben we niet kunnen vermoeden; de situatie op dat moment deed ontspannen aan en de gebeurtenissen

kleio

van de 4e juni 1989 schokten ons dan ook buitengewoon.

Inmiddels hebben zich zoveel revolutionaire gebeurtenissen voorgedaan, met name in Oost-Europa, dat China een beetje op de achtergrond is geraakt. Dit boek *Hemelse Vrede* frist ons geheugen weer wat op. Het is een mengsel van ooggetuigenverslagen en van achtergrondartikelen geschreven door China-deskundigen. Als bron gebruikte men de talloze publicaties die verleden jaar in de binnen- en buitenlandse pers verschenen zijn en ook de radio- en tv-uitzendingen van toen. Een bijdrage van Willem van Kemnade, die ook nu nog over China schrijft in NRC/Handelsblad ontbreekt in deze bundel - jammer.

Uiterst nuttig is een chronologie van de gebeurtenissen. Deze begint op 15 april 1989, toen Hua Yaobang stierf en de eerste studenten naar het Plein van de Hemelse Vrede marcheerden om hem te gedenken. Het overzicht eindigt met een bericht van 28 juli 1989 waarin het Politbureau aankondigt dat kinderen van partijleiders zich in het vervolg niet meer met commerciële activiteiten mogen bezig houden. Tussen deze twee data staan berichten over eerst demonstraties, later arrestaties, plaatselijke opstanden e.d. en de reacties van de autoriteiten erop. Mocht China ooit weer eens CSE-onderwerp worden dan kan men hier veel feitelijke kennis uit putten.

Het boek is rijklijk geïllustreerd met bekende (deze verschenen vorig jaar in kranten en weekbladen) en onbekende foto's, waarvan met name die van Mentzel eruit springen. Het is jammer dat het formaat waarin de foto's zijn afgedrukt en de papierkwaliteit van de uitgave weinig recht doen aan deze interessante opnamen.

De achtergronden van de studentenbeweging worden goed uiteen gezet door Woei Lien Chong en Tony Saich, beide verbonden aan het Sinologisch Instituut van de Rijksuniversiteit van Leiden. Saich, in Peking in mei en juni 1989, benadrukt de grote kloof tussen de Chinese leiders en de bevolking. De leiders zien niet in dat de door hen ingezette economische hervormingen ook kunnen leiden tot de roep om politieke veranderingen. Interessant zijn ook de twee tegengestelde visies op de 4e juni die achterin zijn opgenomen: een stuk van de propaganda-afdeling van het Pekingcomité van de CCP waarin men spreekt over een contra-revolutionaire opstand en beweert dat er niet één student is omgekomen(!) met daar tegenover een verslag van de gebeurtenissen op 4 juni van een studentenleider. Verhelderend is het artikel van Frank Niming, die een tijd als antropoloog in China werkte. Vanuit zijn kennis van de ins en outs van de

Chinese samenleving verklaart hij waarvoor het kwam dat zo'n groot aantal mensen in Peking de studenten op het Plein steunden. De puur journalistieke bijdrage van Frénk van der Linden, een interview met een dissidente schrijver, lijkt nu al weer gedateerd. Merkwaardig, verleden jaar was ik juist zo geboeid door zijn bijdragen in de pers en op de radio. Wellicht heeft men niet het sterkste stuk van hem opgenomen.

Dit boek lijkt me voor leerlingen wat te gedetailleerd, maar voor de docent die China in zijn lesprogramma wil opnemen en daarbij niet stopt bij de Culturele Revolutie, vindt in dit boek zeker een aantal bijdragen die hem zullen helpen een goed beeld te schetsen van de 'lente van Peking' en de reacties erop.

Tineke Perdeck-Schimmel

De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden, onder eindredactie van Nettie Heimeriks en Willem van Toorn (Querido, Amsterdam 1989) 710 blz., f 125,-.

Vaak werd je als kind gegrepen door een boek en dan kwam je woorden te kort om te zeggen waarom je het boek zo mooi, zo spannend, zo meeslepend vond. Als volwassene overkomt het je zelden dat je je echt helemaal kunt overgeven aan een boek. Bij *De hele Biblebontse berg* overkwam het me bijna.

Het boek ziet er zo mooi uit dat je alleen daar al van onder de indruk raakt en het bevat zoveel informatie dat het je overdondert. Dit is de kracht en tegelijk ook de zwakte van het boek. Het is een prachtig barstensvol kinderboek.

De eindredacteuren openen hun inleiding met een citaat van Jan Blokker uit het juryrapport van de Libris Woutertje Pieterse Prijs 1988: 'Alle boeken maken, als ze goed zijn, gelijkelijk deel uit van wat we literatuur noemen'. Dit uitgangspunt geeft het kinderboek zijn eigen plaats in de literatuur maar legt tevens een enorm terrein van onderzoek bloot. Waar leg je de grens? Waren er in het verleden wel boeken speciaal voor kinderen? Wat maakt(e) een boek goed (voor kinderen)? Hoe werden de kinderboeken ontvangen door volwassenen en kinderen? Al deze vragen - en nog vele meer - worden in *De hele Biblebontse berg* gesteld.

Deze brede benadering maakt het boek boeiend maar ook wat rommelig. Het is meer dan alleen een geschiedenisboek. Alles komt aan bod: schrijvers, uitgevers, druk-

kers, illustratoren, genres én het publiek waarvoor de boeken bestemd waren. Een indrukwekkend rijtje medewerkers, onder wie heel bekende namen, levert alleen of in samenwerking zijn bijdrage, waarbij ieder de ruimte is gelaten zijn favoriete hapjes van de Biblebontse pap op te lepelen. Gelukkig leidt dit nergens tot onoverkomelijke stijlbreuken.

De eindredacteuren hebben geprobeerd deze inhoudelijke Biblebontse brei te ordenen door het boek overzichtelijk in te delen.

In sommige gedeelten prevaleert het historische aspect nadrukkelijk. In deze delen wordt het begrip literatuur voor kinderen wel heel ruim genomen. Zou ik bijvoorbeeld kinderen uit een van mijn klassen van de middelbare school vragen of ze hun schoolboeken als kinderboeken beschouwen dan zou ik worden weggelachen. In de Middeleeuwen waren de enige boeken voor kinderen echter schoolboeken en dus worden ze hier besproken. En nog boeiend ook. Het hoofdstuk wordt, zoals alle andere, verlevendigd met goed gekozen fragmenten, die waar nodig geannoteerd zijn én met veelal schitterende illustraties.

Naarmate we de twintigste eeuw naderen, wordt de 'herkenbaarheid' voor de lezer groter en gaan de literaire en pedagogische aspecten overheersen.

De hele Biblebontse berg geeft wat het belooft: een overzicht van het kinderboek van de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw. Het boek is door zijn indeling (met register) en door zijn relatief eenvoudig taalgebruik ook voor onderwijsdoeleinden geschikt.

In de bibliotheken van de middelbare scholen zou het op de planken van geschiedenis en Nederlands moeten staan. Het bevat een schat aan informatie waar kinderen hun voordeel mee kunnen doen bij het maken van werkstukken.

Door de brede aanpak is het geschikt voor een groot publiek. De fragmenten in illustraties maken het tot een boek waar je ook heerlijk in kunt bladeren en kijken.

Mij leverde het beklimmen van *De hele Biblebontse berg* vele uren lees- en kijkplezier.

Han Cornelisse

DEMOGRAFIE

G.J.M. van den Brink e.a. (red.), *Werk, kerk en bed in Brabant. Demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant 1700-1920* (Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, 's-Hertogenbosch 1989) 190 blz., prijs f29,50.

Dat het demografisch gedrag van mensen

zowel in heden als verleden sterk bepaald is door economische omstandigheden enerzijds en mentale factoren zoals godsdienst anderzijds, mag voldoende bekend worden verondersteld. De Kempische huisarts Barentsen bracht deze combinatie van verklarende factoren al naar voren in een artikel uit 1926, waarin hij het gezinsleven in oostelijk Noord-Brabant rond 1900 beschreef. De hier besproken bundel opent dan ook met dit 'klassieke' stuk.

Uit wat daarna volgt blijkt de ontwikkeling sinds die tijd van de wetenschap op dit terrein. Acht historisch-demografische micro-studies geven de lezer de stukjes in handen voor de legpuzzel waarmee het dagelijks leven van de Brabantse voorouders is te reconstrueren. Zo leest men over de structuur en dynamiek van 18e eeuwse huishoudens in Woensel en Alphen, over het huwelijkspatroon in het Eindhoven van 1800-1900 en in de Brabantse Kempen (1830-1859) en over de stijging van de huwelijksvruchtbaarheid tussen 1840 en 1920 in het Kempenland. Verder wordt er een beeld geboden van gezin en huishouden in Oost-Brabant (1850-1900) en van de demografische verschillen tussen thuis- en fabriekswevers in 19e eeuwse Tilburg. Tenslotte komt de trek van 'alleenlopenden' naar Eindhoven rond de laatste eeuwwisseling ter sprake.

Het is met de historische demografie als met alle goede dingen des levens: men moet enige inspanning leveren om ze te leren waarderen. Achter de cijferreeksen en grafieken gaat een schat aan informatie schuil over het leven in het verleden. Zo kan men uit de gezinsstructuur bijvoorbeeld aflezen dat in 'slechte' jaren het aantal inwonende personeelsleden werd beperkt. Die keerden dan weer terug in hun oorspronkelijke huishoudens. Beter gesitueerden wendelden de malaise zo af op de armere gezinnen. Een ander voorbeeld nog: de stijging van zuigelingensterfte en huwelijksvruchtbaarheid rond 1900 kan herleid worden tot een door de geestelijkheid op gang gebrachte verpreutsing, die het geven van borstvoeding deed afnemen.

Er valt in deze bundel dus veel te genieten, maar dan vooral door ingewijden of lezers die niet op zoek zijn naar gemakkelijk verteerbare kost. Docenten die zich in deze typering herkennen, zullen hun lessen op basis van dit boek meer diepgang kunnen geven. Voor leerlingen zal een en ander te hoog gegrepen zijn. Zij kunnen echter terecht bij het uitgewerkte lessenspakket 'Voorouders gedateerd' van het NIVO; daarmee kunnen ze in de praktijk met demografisch onderzoek bezig zijn.

Theo Engelen

CSE 1990/1991

Computer-toetsprogramma's Nederland 1939-1946 en De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten 1929-1969 (Beetsma Courseware, Eesterweg 16, 9863 TB Doezum, tel. 05145-1427).

Beetsma Courseware, reeds een naam wanneer het gaat om geschiedenissoftware, heeft voor de twee CSE-onderwerpen voor Havo en Mavo 1990 en 1991 een oefenprogramma op de markt gebracht, dat doorborduurt op de bekende opzet: leerlingen door middel van toetsvragen trainen in een bepaald onderwerp. Dit soort programma's, ook wel 'drill & practice software' genoemd, kan voor bepaalde doeleinden heel nuttig zijn. Toch bekwam ons bij het beschouwen van dit product een vreemd gevoel. Want, zitten we nu nog steeds hierop te wachten in het geschiedenisonderwijs?

Het pakket biedt vragen op het niveau van feitenkennis en de leerling wordt niet bepaald uitgenodigd tot het vinden van creatieve oplossingen...Maar daarover zo meten meer.

Het programma is degelijk van opzet en biedt voor de docent met gemiddelde en zelfs weinig ervaring met computergebruik in de klas voldoende kansen: registratie van de resultaten van leerlingen, de mogelijkheid de vragen af te drukken en zo een eigen proefwerk of toets samen te stellen, en wat nog belangrijker is: een leerling kan zonder al te veel instructie vooraf aan de slag met dit pakket. Technisch gezien werkt de aanpak van Beetsma zeker drempel verlagend. Excuses als 'dit kunnen mijn leerlingen toch niet' en 'het is technisch allemaal zo moeilijk' gaan zeker niet meer op.

Hinderlijk blijft wel de trage verwerking op schijf van de gegevens. Zeker op de vrij trage systemen van veel scholen wordt het geduld flink op de proef gesteld.

Wanneer het programma eenmaal is opgestart heeft de leerling de mogelijkheid een aantal deelonderwerpen op verschillende manieren te laten toetsen. Belangrijk is de keuze tussen wel of niet laten zien van het juiste antwoord. Hier komen we dan ook bij een punt van kritiek: de respons van het programma is marginaal. De leerling krijgt geen gerichte feedback. Juist of onjuist als antwoord, zonder mogelijkheid tot een herkansing, is in onze ogen niet altijd even leerzaam. Het zou stimulerend kunnen werken wanneer een leerling na twintig vragen minimaal een score krijgt.

De mogelijkheid bestaat naderhand verder te gaan waar men gebleven was. Technisch

kleio

nummer 5/90
pagina's 34 en 35

leuk, maar of het in de praktijk vaak gebeurt?

Al met al is klassikaal gebruik van deze pakketten weliswaar mogelijk, maar een meer individueel gebruik (zeker gezien het aantal computers waarover de gemiddelde school op het moment kan beschikken) ligt meer voor de hand.

Kijken we naar de inhoud van deze twee programma's dan valt vooral de manier van vragen op. Vaak zijn er meerdere antwoorden mogelijk. Bovendien zijn sommige vragen wel van een zeer basaal niveau. Dit geldt zowel voor de Havo- als voor de Mavo-versie. Het stemt tot nadenken wanneer voor deze manier van vragen is gekozen omdat hij zo goed aansluit bij het huidige CSE...!

Hinderlijk is soms de verwerking van de antwoorden bij de meer open vragen waar dan enkele namen of begrippen moeten worden ingevoerd. Leerlingen maken wel eens tik- (of taal-)fouten. Zo wordt Blitz Krieg niet goed gerekend, maar moet er exact Blitzkrieg worden ingevuld, overigens taalkundig gezien terecht, maar ja. Dergelijke kleinigheidjes zijn wellicht snel te verhelpen, maar ze zijn toch frustrerend.

Samenvattend:

De door ons bekeken programma's passen in de traditie van de auteurs. We zitten echter met spanning te wachten op software die toch wat meer biedt dan de traditionele toetsing. Dat de op het moment gebruikte apparatuur en software hier nog niet voldoende mogelijkheden toe bieden is alleen maar te betreuren. Toch moet er, ook inhoudelijk, meer rendement gesleept kunnen worden uit het gebruik van computers in het geschiedenisonderwijs.

Reacties van gebruikers kunnen hierbij een heel belangrijke rol spelen. Dit laatste met name voor de ontwikkelaars.

Commissie COMIGO,

Jan Snijders en Bart Munsters

Carla Wijers, Monique Teubner, Anjo Roos, Janneke Riksen, Pauline Hagemeyer (red.), *Tussen aanpassing en verzet. Vrouwen voor het voetlicht, 1929-1969* (Uitgeverij Lemma/LOV, Culemborg 1989) deel 5 in de publicatiereeks 'Een Tipje van de Sluier', met onderwijskatern, 210 blz., prijs f29,90.

Zoals uit de titel van deze publicatie blijkt, is *Tussen aanpassing en verzet* samengesteld met het oog op het CSE-onderdeel over vrouwengeschiedenis in 1990 en 1991. Een examenkatern, zoals de gebruikelijke

boekjes waaruit men de stof pleegt te leren is het echter niet. Daarvoor is het boek te uitgebreid en het wel en wee van vrouwen in de VS tussen 1929 en 1969 is niet opgenomen.

De periode 1929-1969 is in dit Tipje verdeeld in twee blokken, van 1929 tot 1945 en van 1945 tot 1969. Van ieder blok wordt een historisch overzicht gegeven en komen enkele belangrijke vrouwen in een biografisch artikel aan bod. Vóór de Tweede Wereldoorlog zijn dat Rosa Manus en Gesina van der Molen, na 1945 Marga Klompé en Joke Kool-Smit.

Verder bevat de bundel per periode twee artikelen over speciale onderwerpen. In 'De rollen omgedraaid?' vertelt Anjo Roos over de veranderingen die de oorlog voor veel vrouwen bracht. De problemen van het gewone dagelijks leven en de gang van zaken in de vrouwenkampen komen aan de orde. Als bronnen gebruikt zij vrouwenbladen uit de oorlog, met name *Huishouding van nu*, en dagboeken. Het is een tekst die heel goed aan leerlingen te lezen gegeven kan worden. Dat is overigens ook de bedoeling van de samenstellers van deze bundel. Het taalgebruik is aangepast aan leerlingen. Individueel of klassikaal kan zo aan de hand van een wat langer stuk ingegaan worden op delen van de stofomschrijving.

Het artikel van Monique Teubner over vrouwen in Nederlands-Indië tijdens de Japanse bezetting en een interview met Tineke Wibaut over vrouwen in het verzet sluiten deze periode af.

Mijnwerkersvrouwen en vrouwen in de Partij van de Arbeid zijn het onderwerp van de speciale artikelen over de periode na WO II. Carla Wijers gaat in op het leven van vrouwen in het katholieke zuiden. Tot in de jaren zestig bepaalde de Kerk voor een groot deel hoe dat eruit moest zien. Aan de hand van interviews wordt duidelijk wat dat betekende. Het huwelijk als eindbestemming en de vrouw als slaaf van haar gezin, met beloning in het hiernamaals in het vooruitzicht: een van boven opgelegd keurslijf, waaruit men maar moeizaam ontsnapte op den duur. De grotere vrijheden van de jaren zestig waren niet alleen een verademing, alle zorgen en offertes in het verleden leken voor niets te zijn geweest.

Janneke Riksen schetst in 'Van leesclubje naar discussiegroep' de positie van de vrouw in de PvdA van het begin van deze eeuw tot in de jaren zeventig. Het is een verhaal over een voortdurend dilemma, de keuze voor het partijbelang of voor vrouwenemancipatie. Zeker wanneer het ging om gelijkstelling aan de man binnen de gebruikelijke kaders wilde 'het partijbelang' nog wel eens voor gaan.

Beide periodes worden afgesloten met een aantal bronfragmenten, die in de klas gebruikt kunnen worden. Het onderwijskatern bevat vragen bij de bronnen.

Dit 'Tipje van de Sluier' dl. 5 verdient een plaatsje in de schoolbibliotheek. De artikelen zijn voor oudere leerlingen goed te lezen. Zowel de biografieën als de artikelen gewijd aan speciale onderwerpen kunnen van pas komen bij een werkstuk over een aspect van vrouwengeschiedenis.

Maar de handige docent houdt dit boek voorlopig natuurlijk nog even zelf! Met het oog op het CSE bieden de bronfragmenten een prima mogelijkheid wat meer buiten de examenkaternen om op het CSE in te gaan. En de artikelen leveren heel wat stof tot praten met de klas.

Tineke Bogaerts

KLEIO KRANT

AAN A.S. VUTTERS EN DOPPERS

Gaat u aan het einde van dit schooljaar in VUT of DOP? Nou dat is dan wel een felicitatie waard denk ik, want het is zeer de vraag of deze faciliteiten in de komende jaren zullen blijven bestaan. Waarschijnlijk moeten jongere docenten tot hun 65e doorgaan.

Maar voor u staat een zee aan vrije tijd voor de deur. Natuurlijk benut u die om nu eens echt uitgebreid Kleio te gaan lezen zodra dit fraaie blad in de brievenbus valt! Wellicht heeft u nu eens tijd om mee te gaan met een van de VGN-excursies of reisjes, of nog beter: u wordt wat actiever in het VGN-leven.

Bij de oudere docenten - bij u dus - is een groot reservoir aan kennis en ervaring aanwezig en het zou jammer zijn

als dat allemaal verloren ging. U kunt meedraaien in commissies, u kunt aanwezig zijn bij een van de vele vergaderingen of conferenties. (U wilt immers toch wel op de hoogte blijven?)

Kortom we rekenen erop dat u VGN-lid blijft!

Met de nieuwe ontwikkelingen op onderwijsgebied voor de deur is het uiterst belangrijk dat de VGN een sterke vereniging blijft, die opkomt voor de belangen van ons vak en van de docenten

Tot ziens dus op een van de komende VGN-activiteiten.

Tineke Perdeck-Schimmel

Studiedag Duitsland

In het kader van de nascholing organiseert de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden een studiedag in de vorm van lezingen met discussie over het thema

Het vraagstuk van de Duitse eenheid 1945-1990

De lezingenreeks zal worden geopend met een algemene inleiding over de Duitse geschiedenis na 1945. Vervolgens komen de twee grootste partijen in de Westduitse politiek aan bod. In de laatste twee lezingen staan de DDR en Nederland centraal. Sprekers zijn onder andere prof.dr. J.C. Hess (VUA), dr. W.F.B. Melching (UvA), drs. J.F. Jacobs (RUL), dr. M.F.R. Prangel (RUL).

Datum: zaterdag, 29 september 1990, van 10.00 - 16.00 u.

Plaats: Centraal Faciliteitsgebouw, faculteit letteren, Cleveringaplaats 1, Leiden.

Kosten: f125,- all in
De deelnemers aan de studiedag ontvangen een nascholingscertificaat.

Nadere inlichtingen en aanmelding bij mw. I.C. Leenstra, coördinator Nascholing, Wassenaarseweg 52, Postbus 9555, 2300 RB Leiden. Tel. 071 - 27 40 16.

Meermannno-Westreenianum/ Museum van het boek

In het Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum, Prinsessegracht 30, Den Haag, is van 8 juni tot 11 augustus 1990 de tentoonstelling te zien

Alba Amicorum vijf eeuwen vriendschap op papier gezet

Het album amicorum en het
poëziealbum in de Nederlanden

De geschiedenis van het poëziealbum gaat terug tot de tweede helft van de zestiende eeuw. Van groot belang was Janus Douza die het gebruik van een album amicorum in Leiden introduceerde. Het aanleggen van zo'n album was een bezigheid van volwassenen, met name binnen het universitaire milieu. De bijdragen bestonden uit geleerde citaten, geschilderde wapens en tekeningen.

Uit deze eerste periode stammen ook vrouwenalbums, die behalve teksten ook Franse en Nederlandse liederen bevatten. Verder zijn er alba die aangelegd zijn tijdens de Synode van

Dordrecht in 1618-1619, alba van politieke gevangenen in Huis ten Bosch uit 1798 en alba van belangrijke achttiende en negentiende eeuwse literatoren.

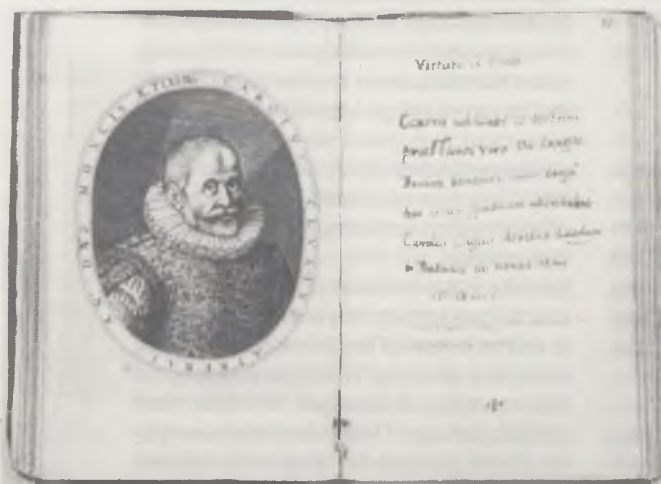
De tentoonstelling wordt afgesloten met de bekende poësiealbums, die nu nog steeds populair zijn.

Bij de tentoonstelling verschijnt een rijk geïllustreerde catalogus. Het museum is 's middags geopend van 13.00 - 17.00 uur. Op zon- en feestdagen is het dicht. De toegang is gratis.

Rijksmuseum van Oudheden in Leiden

Mozaïek der Antieken oog in oog met Grieken, Etrusken en Romeinen

Tot en met 9 september is deze tentoonstelling, bedoeld als eerste kennismaking met de klassieke oudheid, te zien in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. In 1989 reisde de expositie door Japan en trok daar veel bezoekers. Er wordt met name ingegaan op de religie van de oude Grieken en Romeinen, het dagelijks leven, de grafcultuur en de Etruskische cultuur.

Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum in Delft

Van inval tot capitulatie De meidagen van 1940 tot 4 november 1990

Op deze tentoonstelling zijn de oorlogshandelingen van 10 tot 15 mei vijftig jaar geleden nauwkeurig te volgen met behulp van foto's, documenten en nagebouwde situaties. De gevechten bij de Waalhaven, de landingen bij de Moerdijk, de capitulatie worden uitgelegd. Speciale aandacht is er voor de verschillen in bewapening aan Nederlandse en Duitse zijde.

Bij de tentoonstelling hoort een lesbrief, die bij in museum verkrijgbaar is. Er draait een videofilm samengesteld uit Duits materiaal over de inval in Nederland.

Voor informatie over een rondleiding, het draaien van de film en voor het bestellen van de lesbrief kunt u terecht bij de heer van Beek of mevrouw Smit, tel. 015-150500, toestel 547.

Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum, Korte Geer 1, 2611 CA Delft.

Verzetsmuseum Amsterdam

Het is maar voor één nacht Hulp aan onderduikers tijdens de Tweede Wereldoorlog

Tot en met 26 augustus is een tentoonstelling gewijd aan deze belangrijke vorm van verzet. Tegen het einde van de oorlog zaten er zo'n 300.000 mensen ondergedoken; joden, verzetsmensen, mannen die weigerden in Duitsland te werken, deelnemers aan de Spoorwegstaking, neergeschoten piloten, officieren uit het Nederlands leger e.d. Er was veel voor nodig om deze uitdijende groep in leven te houden: het organiseren van gastgezinnen, het buitmaken van distributiebonnen, het ontwikkelen van waarschuwingssystemen, het vervalsen van papieren. En ook de dagelijkse spanningen waren voor de onderduikers en hun gastgezinnen een voortdurende ellende. Authentieke documenten uit allerlei bron, officiële en particuliere, dagboekfragmenten, foto's, dia's en

filmopnames geven er een beeld van. Ook aspecten van de hulp waar je niet zo gauw bij stil staat komen aan bod. Wat moest men doen met een onderduiker met hevige kiespijn, of met een die zwanger was en ging bevallen?

Ter aanvulling op de tentoonstelling geeft het Verzetsmuseum een publicatie uit met fotomateriaal, documenten en achtergrondinformatie over onderduikhelp. Na 1990 zal deze tentoonstelling nog rondreizen in Nederland en België.

Verzetsmuseum Amsterdam,
Lekstraat 63, 1079 EM Amsterdam,
tel. 020-44 97 97.

Museum de Waag in Deventer

Het Waagstuk Wegen en waaggebouwen in Nederland 14 juni tot 10 september

In veel Nederlandse steden staat aan de haven of op de markt een historisch waaggebouw. Meestal is er nu een VVV, een museum of een restaurant gevestigd. Maar vroeger, tot in het begin van de twintigste eeuw, vervulden deze gebouwen een belangrijke functie in het economisch leven van de stad. Hier werden de koopmansgoederen gewogen, voordat ze op de markt verkocht mochten worden. Dat gebeurde om oneerlijkheid te voorkomen en om aan de hand van het juiste gewicht de verschuldigde plaatselijke belasting te kunnen vaststellen. Al tijdens Karel de Grote werd het weegrecht vastgesteld.

Deze grote tentoonstelling is gewijd aan de geschiedenis van het wegen en de gebouwen waarin men dat deed. De werkzaamheden in de waaggebouwen, de regelgeving rondom het wegen, de vele waaggebouwen die er nog zijn, aan dat alles wordt aandacht

besteed. Ook prenten en schilderijen met de balans als symbool van eerlijke rechtspraak en spotprenten met wat minder zuivere balansen zijn tentoongesteld.

Weeginstrumenten, archiefstukken en een fotoreportage maken deze zaken duidelijk.

Museum De Waag, Brink 56,
Deventer, tel. 05700-93 780/3.

Syllabus WO II

Zaterdag 7 oktober 1989 organiseren de VGN en het APS een drukbezochte studiedag over het CSE-onderwerp voor 1990 en 1991 'Nederland in de Tweede Wereldoorlog 1939-1946'. De deelnemers aan de studiedag ontvingen een syllabus met onder andere historisch materiaal. Belangstellenden kunnen deze syllabus (95 blz.) alsnog ontvangen door f14,50 over te maken op giro 1922037 van W.H. Blok, Patrijs 116 in Ridderkerk. Behalve de syllabus ontvangt u ook de tekst van de lezing die prof. H.W. von der Dunk die dag heeft gegeven over 'De betekenis van de Tweede Wereldoorlog voor onze cultuur'.

Samen sterker

De geschiedenis van de vakbeweging in Nederland

Speciaal voor het voortgezet onderwijs heeft de FNV een boekje uitgegeven over de vakbeweging. In kort bestek wordt de geschiedenis uit de doeken gedaan. In de eerste 23 blz. komt de periode van de oprichting van de eerste vakbond, die van de typografen in 1866, tot 1945, aan bod, in de tweede helft van de brochure de periode na 1945. Het boekje is rijk geïllustreerd.

Samen sterker. De geschiedenis van de vakbeweging in Nederland is te bestellen door f9,75 over te maken op giro 687942 van de FNV in Amsterdam o.v.v. bestelnummer VO-0-019.

Verslagen van studiedagen en symposia

. Archeologie en onderwijs

Van het symposium 'Archeologie en onderwijs' (zie *Kleio* juli/augustus 1989) verscheen een samenvatting bestaande uit de teksten, die door de inleiders T. Bosman, A.W. van Duyn, B. Huisjes, C.G. van der Kooij en F. Dijkstra zijn uitgesproken. De bundel kan besteld worden bij het Nationaal Hunebedden Informatiecentrum, Bronnegerstraat 12, 9531 TG Borger. Tel. 05998-36 374.

. Literatuur en geschiedenis

Op 2 juni 1987 organiseerde de Katholieke Universiteit Brabant een symposium onder de titel 'Literatuur en geschiedenis'. Sprekers waren onder andere Hella Haasse en Willem Wilmink.

De teksten van dit symposium zijn samen met enkele andere studies (o.a. over geschiedensismethoden in basis- en voortgezet onderwijs en over de tijdperk in het geschiedenisonderwijs) en een geannoteerde lijst van historische jeugdliteratuur verscheen onder de titel *De toekomst van het verleden. Boeken, geschiedenis, onderwijs* bij het NBLC in Den Haag in de serie 'Vakpublicaties over Jeugdliteratuur en jeugd- en schoolbibliotheekwerk'.

. Lesgeven over de Holocaust

Alweer een tijd geleden organiseerde het Herinneringscentrum Kamp Westerbork een symposium 'Lesgeven over de Holocaust'. De lezingen verschenen gebundeld als deel 1 in de 'Educatieve Reeks'. Het boekje kost f9,90 en is te bestellen bij het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Postbus 5, 9414 ZG Hooghalen. Tel. 05939-600.

Cees van der Kooij

Verboden berichten

Als voorbereiding op een bezoek aan de tentoonstelling 'Verboden berichten. Illegale communicatie tijdens de Tweede Wereldoorlog' in het PTT Museum in Den Haag (tot 28 oktober) is een docentenhandleiding verschenen speciaal voor de groepen 7 en 8 van het basisonderwijs. Het pakket bevat een aantal bladen met tekst en fotomateriaal, waarin kort allerlei vormen van communicatie in de oorlog aan de orde komen. Verder zijn er lessuggesties, o.a. voor het maken van een schooltentoonstelling en een morse-apparaat. De werktekening is erbij.

Verder bevat het pakket de keuzelijst jeugdliteratuur over WO II, met titels en een korte weergave van de inhoud, van het NBLC.

De docentenhandleiding is verkrijgbaar bij de Educatieve Dienst van het Nederlandse PTT Museum, Zeestraat 82, 2518 AD Den Haag. Tel. 070-362 45 31.

De handleiding en het begeleiden van uw groep in het museum zijn gratis.

KLEIO

Rare mensen die Indianen, maar wat te denken van die Spanjaarden...?

Onder de titel **KLEIO-DIDACTICA** geeft de VGN leerlingenmateriaal uit, waarvan overdrukken na te bestellen zijn.

Nog leverbaar zijn:

- KD 6 *Over Leven*
- KD 8 *Suriname*
- KD 11 *Het Algemeen Kiesrecht in Prenten*
- KD 15 *Honderd jaar Landbouwgeschiedenis 1880-1980*
- KD 16 *Rare mensen die Indianen, maar wat te denken van die Spanjaarden...?*

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 40 blz.

Prijs:
1 ex. f5,50, 2 t/m 10 ex. f4,50 per stuk, meer dan 10 stuks f3,50 per ex.; alles inclusief verzendkosten.

KD 17 *Coornhert*

Een boekje van 48 blz. met stevige kaft

Prijs:
f6,50 per stuk, 2 t/m 10 ex. f5,50 en meer dan 10 ex. f4,50 per stuk;

inclusief verzendkosten.
Katern 'Reizen in de zestiende eeuw' (hoofdstuk 3 van 'Coornhert')
12 blz. met multioverforatie
Prijs f0,75, excl. verzendkosten.

U kunt bestellen door het goede bedrag over te maken op postrekening 128701 ten name van Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

Voor informatie en spoedbestellingen kunt u terecht bij de redactie van Kleio: tel. 03408-83576.

Telefonistes bedienen de illegale 'handpost' in Amersfoort. Hier werden illegale telefoongesprekken doorverbonden. Het hele systeem was bevestigd aan een luik en kon opgeklapt worden.

CSE-onderwerp 1992

Europa na 1945

'Hebri' heeft de grote WANDKAART voor U!

Europa/EGeen grote dubbelzijdige wandkaart 'Europa - staatkundig' met daaromheen gegroepeerd de belangrijkste elementen van de

EUROPESE GEMEENSCHAP

zoals: het EG-kaartbeeld, de INSTELLINGEN van de EG, de EG tegenover andere BLOKKEN, de VLAGGEN van de LIDSTATEN, een HISTORISCH OVERZICHT van het GROEIPROCES naar 1992, de ECU, enige statistieken, etc.

formaat: 172x132 cm; schaal 1:4.500.000 (1 cm = 45 km)
achterzijde: blind in kleur met schematisch toegevoegd reliëf

2e (aangepaste) editie 1990

Informatie: 'HEBRI' INTERNATIONAL BV, Drakenstein 25, 1121 HB Landsmeer.

**'HEBRI' KAARTEN
MET EEN VISIE!**

MET DE VGN NAAR PRAAG.

In de Paasvakantie heeft een groep van 49 mensen een VGN-studiereis naar Praag gemaakt. De organisatie was in handen van Johan Raven en Jan Baalbergen, die er allebei al vele malen zijn geweest.

Op zaterdagmorgen 13 april stond de bus om 6 uur klaar in Utrecht. Iedereen was op tijd aanwezig, zoals het docenten eigen is, en we vertrokken richting 's Heerenberg, waar de mensen uit het oosten en noorden van het land konden instappen. We reden de hele dag door en kwamen van de ene bui in de andere. Bij de Tsjechische grens hadden we een uur oponthoud, maar daarna kwamen we steeds dichterbij ons doel. Rond 20.00 uur kwamen we bij hotel Golf, in één van de Praagse buitenwijken, waar we twee nachten zouden verblijven. Vera, onze Praagse gids, deed zichtbaar haar best om onze passen, visa en kamers te regelen.

Zondag, eerste paasdag, werd de groep in tweeën gesplitst. De ene helft maakte een wandeling in het stadsgebied direct rond de Karelsbrug. De andere ging naar de Ignatiuskerk om daar een paasmis bij te wonen. De Ignatiuskerk is een barokkerk uit de tijd van de contra-reformatie. We dachten in een volle kerk te komen op deze eerste paasdag, maar niets was minder waar. In het voorste gedeelte zaten ongeveer 20 tot 30 Praagse mannen en vrouwen, de overige kerkgangers waren toeristen.

Na de kerkdienst gaf Vera ons een eerste indruk van de stad. We keken nog wat verwaasd naar de grote huizen, waarvan de gevels soms beschilderd waren, naar de enorme barokportalen, die bij vele huizen waren aangebracht en naar Nepomuk, de nationale heilige. Overal in de stad kom je de bisschop met het kruis tegen.

Tijdens de lunch kwamen de groepen weer samen. Het bleek moeilijk te zijn om met zijn allen ergens koffie te drinken; er moest dan ook gereserveerd worden. Deze lunch was een complete maaltijd van 3 of 4 gangen. De becherovka, een kruidenapératif, stond vaak al klaar. Het voorgerecht werd bijna steeds gevormd door enige plakken ham of een variatie daarop. Het hoofdgerecht was veel vlees met een soort macaroni, rijst, aardappelen of brood met een dunne saus er over. Een gebakje vormde steeds het nagerecht. Het diner 's avonds zag er ongeveer hetzelfde uit.

Na twee dagen verhuisden we naar Tatra, een hotel

aan het Wenceslasplein. We konden nu alles wandelend bereiken.

We bezochten deze week allerlei gebouwen o.a. het Strahovklooster met zijn twee prachtige bibliotheek-zalen. De theologische zaal is in barokstijl en de filosofische zaal in neoklassieke stijl gebouwd. Vooral de laatste ademde met zijn prachtige houten boekenkasten een sfeer, waar we allemaal wel een tijdje in wilden blijven om eens hier en daar een boek uit de kast te pakken, maar ook voor ons geschiedenisdocenten was dit verboden. Later in de week hadden enkelen het geluk ook door te dringen in de beroemde bibliotheek van het Clementinum, het vroegere wetenschapscentrum van de Jesuïeten. Nu behoort dit aan de Karelsuniversiteit.

Dat we dit geluk hadden kwam niet zomaar, want even tevoren hadden we een bezoek gebracht aan het joodse kerkhof in de wijk Josefov. Op het graf van rabbi Löwe lagen briefjes, die met steentjes werden vastgehouden. Velen hadden hun wensen aan hem toevertrouwd. Onze gids van die morgen, Jan Baalbergen, heeft ook zijn steentje neergelegd en tot de rabbi gebeden. Hij heeft dat vast vol overtuiging gedaan, want we kregen in de oude nieuwe synagoge een goede gids en even later konden we het Clementinum binnengaan.

Op de woensdag hebben we Theresienstadt en Lidice bezocht. Theresienstadt zelf is niet meer herkenbaar als concentratiekamp. Bij Theresienstadt ligt een gevangenis uit de tijd van Josef II. Voor Joegoslaven is dit een pelgrimsoord, omdat Gravilo Princip hier gevangen heeft gezeten en een gedenksteen heeft gekregen. Ook joden zijn hier opgesloten geweest. Maar op een of andere manier

maakte het niet die indruk die velen van ons verwacht hadden.

Anders was dit met Lidice. De plaats, waar het dorp heeft gelegen is nu een glooiende grasvlakte. De huizen zijn aangegeven met dennetjes en de kerk en de school met een stenen grondvorm. Op deze laatste staat een indrukwekkend beeld van een vrouw met een kind. Het kleine museum met foto's van de vroegere bewoners en de film maakten diepe indruk.

In Praag was het nieuwe bewind zichtbaar door de afwezigheid van de politie. Dit bleek zijn reden te hebben. De communistische politie doet zo weinig mogelijk om op deze manier aan te tonen, dat de situatie tijdens de communistische regering toch beter was en om zo bij de komende verkiezingen de overwinning te behalen.

Voor heel wat mensen, zo bleek uit gesprekken die enkelen van ons met Tsjechen hadden, is de politieke situatie nog onzeker. Ze durven zich niet bloot te geven, zolang ze nog niet weten hoe hun toekomst er uit zal zien. Dat was één van de oorzaken, waarom we geen bijeenkomst hebben gehad met Praagse collega's, wat we allemaal heel erg jammer vonden.

Het nieuwe bewind was ook te merken aan allerlei kleine dingen. De tank als herinnering aan de bevrijding door de Russen was besmeurd en ontdaan van vlaggen. Op de plaats, waar Jan Palach zich heeft verbrand, staat nu een eenvoudig 'monument' van kaarsvet, kaarsjes, bloemen en foto's. De straat van het Rode Leger is omgedoopt in Jan Palachstraat en aan de gebeurtenissen van 17 november 1989 is al een monument gewijd: handen, die hoopvol omhoog grijpen. Op het Wenceslasplein werden openbare discussies gehouden. Van de voet van het Wenceslasbeeld vertrok een demonstratie met spandoeken tegen de gebeurtenissen in Litouwen. Een jaar geleden zouden we Praag heel anders hebben aangetroffen.

Vrijdagavond stapten we weer in de bus voor de terugreis. Het slapen onderweg ging de een wat gemakkelijker af dan de ander, maar 12 uur later zette Simon, onze trouwe chauffeur, de eerste groep af bij de grens in Berg.

Het was een mooie reis. We hebben veel gelachen en veel gezien, maar nog lang niet alles. Zoals ook bleek uit de verschillende dankwoorden aan het adres van de reisleiders tijdens het afscheidsdiner in het kultuurpaleis. Ieder ging heel voldaan naar huis.

Tiny Ypma-Bulle

ARTIKELEN EN BRONNEN

ook voor het CSE 1991 onontbeerlijk!

Vrouwen in de twintigste eeuw

De positie van de vrouw
in Nederland
en de Verenigde Staten
van Amerika
1929-1969

Samenstelling
en redactie
Maria Grever
Carla Wijers

Vereniging
van Docenten
in Geschiedenis
Staatsinrichting
in Nederland

SPECIAAL VOOR U GEMAAKT
prijs f29,50

De reader 'Vrouwen in de twintigste eeuw' kunt u
bestellen door f29,50 (bij bestelling van twee of meer
exemplaren f24,50 per stuk) over te maken op post-
rekening 128701 ten name van
Penningmeester VGN in Den Haag